

Peatükk 1

Inimõiguste ajalugu

Aro Velmet

Sissejuhatus

Inimõigused on üks poliitilise teooria kameeleone – termin, mille värving muutub sõltuvalt vaatleja asukohast. See mõiste, nagu ka tema sugulased vabadus, demokraatia ja õiglus, võib paista kaugelt vaadates iseenesestmõistetavana, ent lähemalt vaadates muutuvad selle piirjooned ähmasemaks, mitte teravamaks.

Inimõiguste ajalugu on nüüdseks uuritud mõnikümme aastat, ent siingi on konsensust vähe. Kõige lähemale üksmeelele on jõutud uurimisobjekti defineerimisel: suur osa uurijaid mõistab inimõiguste all „õigusi, mis on indiviididel puhtalt sellepärast, et nad on osa inimliigist. Need on õigused, mis on võrdselt kõigil, hoolimata inimeste soost, rassist, rahvusest ja majanduslikust taustast. Oma sisult on need universaalsed“.¹ Või siis kokkuvõtelt: inimõigused „peavad olema loomuomased, võrdsed ja üldkehtivad“.² Inimõigused eristuvad seega õigusnormidest, mis on kehtinud maailmas suurema osa kirjapandud ajaloost, olgu selleks feodaalsed õigused, mille aluseks on seisuslik kuuluvus ning mis pole ei loomuomased (tegemist on lepingulistest suhetega) ega ka võrdsed (kuna neid ei ole kõigil inimestel nende päritolust hoolimata), või kodanikuõigused, mille aluseks on indiviidi kuulumine mingisse riiklikku kogukonda (ja mis seetõttu pole universaalsed). Suur osa uurijaid on nõus ka sellega, et inimõiguste ajaloos peaks hoidma tähelepanu all teist maailmasõda ja 1948. aastal vastuvõetud inimõiguste ülddeklaratsiooni, milles inimõigused sõnastati esimest korda ühemõtteliselt riigisuveräänsust ületavate põhimõtetenähtena. Sellega ajaloolaste üksmeel ka piirdub.

Ajaloonähtuste uurimisel on heaks tavaks piiritleda uuritav nähtus mingi ajalise raamiga, sõnastada, milliseid organisatsioone, liikumisi ja tegutsejaid vaadeldakse, ning asetada uuritav nähtus seda seletavasse konteksti. Inimõiguste ajaloo uurijad vaidlevad kõigi kolme küsimuse üle. Võtkem näiteks ajalise raamistik. Kas 1948. aastat võib lugeda inimõiguste sünnihetkeks? On uurijaid, kes tahaksid nihutada seda punkti kaugemale minevikku. Nii Ameerika revolutsionäärid 1776. aastal kui ka Prantsuse revolutsionäärid 1789. aastal asetasid inimeseks olemise õiguste allikaks, pannes sellega aluse õiguste vähemalt *potentsiaalselt* universaalsele käsitlemisele. „Me peame iseenesestmõistetavaks tõde, et kõik inimesed on loodud võrdsena, et Looja on neile andnud teatud võõrandamatud õigused, mille seas on õigus elule, vabadusele ning õnne poole püüdlemisele.“³ Nendes Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsiooni sissejuhatavates sõnades on osa uurijaid näinud inimõiguste mõiste üht allikat.

¹ Ishay, M. The History of Human Rights: From Ancient Times to the Globalization Era. Berkeley: University of California Press 2008, lk 3.

² Hunt, L. Inventing Human Rights: A History. New York: W. W. Norton 2007, lk 21.

³ Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsioon, 1776.

Inimõiguste alguspunkti on otsitud ka kaugemalt, Johann Calvini õpetustest Antiik-Kreeka filosoofiani ja Hammurapi seadusteni välja. Teised ajaloolased on kutsunud üles hoiduma jällegi 1948. aasta deklaratsiooni ületähtsustamisest. „[Inimõiguste mõiste] ei haaranud sel hetkel, kui 1948. aasta ülddeklaratsiooni üle läbi räägiti, avalikkust ja maailma mitte ligilähedaseltki sellise kirega, nagu ta tegi seda aastakümneid hiljem,“ väidab õigusajaloolane Samuel Moyn.⁴ Moyni hinnangul saab inimõiguste ajastust rääkida alles alates 1970-ndatest, kui inimõigused leidsid oma koha sotsialismi, dekolonisatsiooni ja heaoluriigi-liberalismi asemel revolutsioonidest väsinud maailma „viimase utoopiana“. Stefan Ludwig-Hoffmann pakub alguspunktiks hoopis 1990-ndaid, kui inimõiguste mõiste väärtus kasvas, kuna see võimaldas seletada külma sõja lõppu ja idabloki ootamatut lagunemist.⁵ Hammurapi seadustest külma sõja lõpuni on ligi 4000 aastat. Periodiseeringute ulatus on tõepoolest lai.

Ajalise piiritlemise kõrval on ajaloolased vaielnud ka sisulise piiritlemise üle. Millised nähtused ja sotsiaalsed liikumised tuleks inimõigusluse hulka arvata? Kuna inimõiguste ajalugu on pikalt kirjutanud juristid, on tähelepanu keskendunud suuresti rahvusvahelise õiguse ja mitmete riigiinstitutsioonide ajaloole.⁶ See on aga toonud kaasa süüdistused liigeses eurotsentrismis ja paljude ühiskondlike liikumiste tänamatus kõrvalejätmisses.⁷ Selleks et niisugused asutused nagu Ühinenud Rahvaste Organisatsioon (ÜRO) või hilisemal perioodil näiteks Euroopa Inimõiguste Kohus teatud küsimusi üldse arutada võtaksid ja neid inimõigustega seotuna tunnistaksid, on olnud vaja tugevat survet rohujuuretasandilt. Kui õigusajaloolased näevad kohtuid ja institutsioone sageli inimõigustealase innovatsiooni allikana, siis sotsiaalajaloolased hindavad neid rohkem pikkade poliitiliste võitluste tulemuste ratifitseerijana. Kohtupraktika on nende silmis tagajärg, mitte põhjus. Aktivistidele keskendumine aitab meil näiteks näha, kuidas Ladina-Ameerika ja sotsialismimaade feministid aitasid rõhutada naiste õiguste olulisust inimõiguste raamistuses või kuidas patsientide õiguste kaitsjad on aidanud laiendada inimõiguste raamistust HIV-i/AIDS-i jt haigustega seotud debattidesse.⁸

Viimaseks ja võimalik, et kõige tulisemaks vaidluspunktiks on osutunud inimõiguste kui ajaloolise nähtuse kujunemisloo seletamine ja analüüsimine. Miks kerkisid inimõigused utoopilise nägemusena esile just sel hetkel, teise maailmasõja lõpus? Millised poliitilised jõud nägid inimõiguste raamistuses võimalust enesekehtestamiseks ja millised rühmitused nägid neid kui segavat või isegi kahjulikku suunda poliitika seadmisel? Kuidas on inimõiguste tähendus aja jooksul muutunud ja millised tegurid on neid muutusi kujundanud? Siin võib eristada kaht koolkonda: idealiste ja kriitilisi ajaloolasi, või kui kasutada viimaste eelistatud terminoloogiat, siis *kirikuajaloolasi* ja *realiste*.

Idealistide jaoks on inimõiguste ajalugu olnud võitlus täitmata lubaduse sisustamise pärast. Nemad näevad inimõiguste arengut evolutsioonilisena ja rõhutavad selles protsessis ideede rolli. See lugu on enam-vähem järgmine: 1776. ja 1789. aasta revolutsioonidest alates on inimõiguste alustekstide universaalsus olnud vastuolus reaalse ebavõrdsusega. Ameerika revolutsionäärid kuulutasid, et „kõik inimesed on loodud võrdsena“, ent orjandus jäi

⁴ Moyn, S. *The Last Utopia: Human Rights in History*. Cambridge, MA: Belknap Press 2010, lk 44.

⁵ Hoffmann, S.-L. *Human Rights and History*. – Past and Present 232, august 2016, lk 279–310.

⁶ Näiteid nii sellisest kui ka edaspidi kirjeldatud lähenemisest võib leida näiteks raamatust Quataert, J., Wildenthal, L. *The Routledge History of Human Rights*. London: Routledge 2020.

⁷ Burke, R. *Decolonization and the Evolution of International Human Rights*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press 2013; Grandin, G. *The Liberal Traditions in the Americas: Rights, Sovereignty, and the Origins of Liberal Multilateralism*. – American Historical Review 2012/1, lk 68–91; Marino K. *Feminism for the Americas: The Making of an International Human Rights Movement*. Chapel Hill, NC: University of North Carolina Press 2019.

⁸ Marino, K. *Feminism for the Americas*; Wolff, J. *The Human Right to Health*. New York: W. W. Norton 2012.

Ameerika Ühendriikide keskseks institutsiooniks veel peaaegu sajandiks. Prantsusmaa inimese ja kodaniku õiguste deklaratsioon kuulutas, et „inimesed sünnivad vabadena ja ühesuguste õigustega ning sellisteks nad ka jäävad“, aga teksti loonud revolutsionäärid välistasid eri aegadel neid õigusi omavate inimeste hulgast orjad, naised, noored, välismaalased, protestandid, juudid ja eraomandita mehed. Inimõiguste edasine kujunemine on idealistide hinnangul nende kaitseta jäetud gruppide võitlus neile lubatud õiguste eest, peaaegu hegellik nägemus sellest, kuidas inimõiguste idee aeglaselt, ent järjepidevalt liigub realiseerumise poole.⁹

Kriitilise lähenemise pooldajad rõhutavad baastekstide endi mitmetimõistetavust, ideede tähenduse ja mõjukuse sõltumist ajaloolisest kontekstist ja võimusuhetest ning katkestuste ja unustuse vajumise rolli inimõiguste mõisteajaloos. Küsimustele „Keda lugeda inimeseks?“ või „Kuidas mõtestada õigust eraomandi puutumatusel ja kõigi inimeste õigust vabadusele maailmas, kus osa inimesi on eraomandi staatuses?“ ei ole ilmselgeid vastuseid, kindlasti ei leia neid traditsiooni alustekstidest. Vastupidi, arutelusid nende alustekstide tähenduse üle tuleb vaadelda vastava ajastu kontekstis.

Ühte tüviteksti võib mõista radikaalselt erinevalt, sõltuvalt ajast ja kohast – nii nagu piiblistki võib ühel hetkel lugeda välja nii õigustusi marginaliseeritud inimrühmade tagakiusamisele (nagu näiteks Hispaania inkvisitsiooni ajal) kui ka vaeste ja tõrjutute nimel revolutsioonide korraldamisele (nagu Ladina-Ameerika vabastusteoloogia puhul). Samuti on keeruline näha inimõiguste arengu vedajana peamiselt rõhutatud grupe, arvestades et sageli on inimõigusi kilbile seadnud palju pragmaatilisemate huvidega suurriigid, olgu siis tegemist 19. sajandil orjandusvastase võitluse sildi all oma merevõimu kehtestanud Suurbritanniaga, teise maailmasõja järel inimõiguste diskursuses rahvaste enesemääramise põhimõttele alternatiivi näinud Euroopa impeeriumidega või 21. sajandi alguses nn humanitaarse interventsiooni sildi all sõjalisi operatsioone teinud Ameerika Ühendriikidega. Loomulikult tuleb arvestada ka teiste gruppidega, keda pole võimalik taandada riikideks või rõhututeks – intellektuaalide, ekspertide ja teistega, kes on aja jooksul inimõiguste mõistestikku arendanud või kritiseerinud.

Viimaks tuleb silmas pidada ka inimõiguste tähenduse ajaloolist muutumist. 1948. aasta deklaratsioonis on kolmkümmend artiklit, aga mitte kõik need ei ole osutunud ühtviisi mõjukaks. Juba deklaratsiooni kirjutamise ajal tekkisid lahkeliid küsimused, milliseid artikleid tuleks lugeda kõige olulisemaks. Ladina-Ameerika intellektuaalid, aga ka Nõukogude juristid rõhutasid algusest peale sotsiaalseid ja kultuurilisi õigusi, samas kui Ameerika Ühendriigid nõudsid keskendumist individuaalsetele õigustele.¹⁰ Ka järgnevatel aastakümnetel on inimõigused tähendanud eri riikide jaoks erinevaid asju. Revisionistide hinnangul on inimõigustest tänapäevaks saanud pigem minimalistlik doktriin, mille abil inividid ja organisatsioonid vastustavad riigivõimu kuritarvitamist ja mille ulatus rahvusvahelise poliitika õigustamisel on teadlikult piiratud.¹¹ Inimõiguste ajalugu ei ole selles vaates evolutsiooniline kulgemine 18. sajandil antud lubaduste täitmise poole, vaid pikka aega

⁹ Mõned näited sellest historiograafiast: Lauren, P. G. *The Evolution of International Human Rights: Visions Seen*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press 1998; Glendon, M. A. *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. New York: Random House 2001; Ishay, M. *The History of Human Rights*; Borgwardt, E. *A New Deal for the World: America's Vision for Human Rights*. Cambridge, MA: Harvard University Press 2005; Hunt, L. *Inventing Human Rights*.

¹⁰ Weitz, E. D. *A World Divided: The Global Struggle for Human Rights in the Age of Nation-States*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 2019.

¹¹ Võrdle näiteks Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 62–68 ja Ignatieff, M. *Human Rights as Politics and Idolatry*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press 2001.

kestnud vaidlus ja võimuvõitlus, mille käigus inimõiguste mõiste tähendus on korduvalt ja ootamatult muutunud.¹²

Järgnev käsitlus pakub ülevaate inimõiguste kui nähtuse pikast ajaloost, keskendudes just eespool mainitud debattidele inimõiguste mõiste periodiseerimise, sisulise ulatuse ja arengutegurite üle. Need küsimused ei ole pelgalt akadeemilised. Inimõiguste mõistestik on üks tänapäeva maailma inspireerivamaid poliitiliste muutuste allikaid, ent nagu iga võitlusliku lipukirjaga käib ka selle terminiga kaasas mütologiseerimise oht. Aktivistid ja juristid kasutavad tänapäeval inimõiguste raamistust kliimamuutuste vastu võitlemisel, biotehnoloogia reguleerimisel, eluaseme kaitsel, privaatsusküsimuste reguleerimisel sotsiaalmeediaplatvormidel ja paljudel muudel eesmärkidel. Ent samal ajal, kui inimõiguste keel kinnitab kanda aina erinevates valdkondades, heidetakse inimõigustel põhinevale poliitikale ette nõrkust ja ambitsioonitust.¹³ Selgem vaade inimõiguste ajaloole, selle keerdkäikudele ja ummikteedele aitab paremini kujundada tulevikustrateegiaid, mõista inimõiguste raamistiku ulatust ja piire ning mõelda, kuidas ja mil määral see mõistestik meid ees ootavate katsumustega toime tulla aitab.

1. Inimõiguste ajalugu enne ülddeklaratsiooni

Inimõiguste ajaloo tüüpiline versioon näeb välja umbes selline. Teine maailmasõda raputas oma julmuses ja kõikehõlmavuses terve planeedi südametunnistust. See näitas, millised „tagajärjed on sellel, kui riikidel lastakse peituda riikliku suveräänsuse kilbi taha“, ja sundis „inimesi vaatama näkku iseendale, oma minevikule ja väärtustele ning defineerima ümber rahu, turvalisuse ja inimõiguste tähendust“.¹⁴ Üks küsimus, milles sõja võitnud liitlasriigid olid ühel nõul, puudutas uue riikideülese valitsemisüsteemi loomist, mis „oleks tugevam kui [sõjaeelne] Rahvasteliit ning mis hoiaks ära sõjalisi konflikte ja edendaks sotsiaalset õiglust“.¹⁵

Inimõiguste kui ülemaailmse poliitilise ja õigusliku tööriista sünni tuleb vaadelda just selles kontekstis, osana ÜRO loomisest ja sõjajärgsest taastumisest. Võtmehetked on selles loos 1944. aastal peetud Dumbarton Oaxsi konverents, kus Ameerika Ühendriigid, Suurbritannia, Nõukogude Liit ja Hiina arutasid sõjajärgse maailmakorra ülesehitust, 1945. aastal toimunud San Francisco konverents, kus määrati ÜRO peamised institutsioonid, ja Eleanor Roosevelti juhitud inimõiguste komitee, mis valmistas ette 1948. aastal vastu võetud ülddeklaratsiooni. Selles loos on võtmetegelasteks aktivistid, kes survestasid suurriike ehitama ÜRO-d just inimõiguste vundamendile. Neid aktiviste ajendas eeskätt natside sooritatud judivastane genotsiid, mis näitlikustas, miks pelgalt riikide tagatud õigustest ei piisa rahu hoidmiseks ja holokausti-laadsete õuduste ärahoidmiseks.¹⁶ Tuginedes sajanditevanusele ja ülemaailmsele universaalsete õiguste traditsioonile, aga eriti Euroopa valgustusajastu revolutsioonilistele dokumentidele, koostasid kogu maailma riikide intellektuaalid teksti, millest sai järgmise poole sajandi riikideülese valitsemise alus.

¹² Kriitilise koolkonna kahtlemata mõjukaim esindaja on Yale'i ülikooli õppejõud Samuel Moyn, kelle tekst „The Last Utopia“ andis uue suuna inimõiguste ajalookirjutusele. Vt ka Iriye, A., Goedde, P., Hitchcock W. I. (toim). *The Human Rights Revolution: An International History*. New York: Oxford University Press 2012. Moses, A. D., Duranti, M., Burke, R. (toim). *Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics*. Cambridge: Cambridge University Press 2020; Weitz, E. D. *From the Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions*. – *The American Historical Review* 2008/5, lk 1313–1343. Hoffmann, S.-L. *Human Rights in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press 2010.

¹³ Vt nt Cmiel, K. *The Recent History of Human Rights*. – *The Human Rights Revolution*, lk 36, Moyn, S. *The Last Utopia*; Posner, E. *The Case Against Human Rights*. – *The Guardian* 04.12.2014.

¹⁴ Lauren, lk 137.

¹⁵ Ishay, lk 209.

¹⁶ Ishay, lk 217–220; Lauren, lk 138–154.

Edasine meenutas justkui paisu tagant valla pääsenud jõe voolamist: „Ülddeklaratsioon saavutas aina suurema ja kriitilise tähenduse, olles võimas ja autoriteetne inspiratsiooniallikas ja pannes aluse normatiivsetele standarditele, millega mõõta käitumist ja inimolemist. [...] Kõik eksemplarid müüdi hetkega läbi ja ülddeklaratsioonist sai kõige enam tõlgitud tekst kogu maailmas.“¹⁷ Lisaks inspiratsioonile olid olulised ka uued kokkulepped ja institutsioonid, mis pidid deklaratsiooni põhimõtteid jõustama. Nende hulgas on 1949. aasta Genfi konventsioonid, mis reguleerisid sõjapidamist, Rahvusvahelise Tööorganisatsiooni (ILO) konventsioonid, mis nõudsid eri soost inimeste võrdset kohtlemist, keelustasid orjapidamise ja sellega sarnanevad tegevused, 1951. aasta pagulasseisundi konventsioon ja asutused, nagu Euroopa Inimõiguste Kohus (1959) ja Rahvusvaheline Kriminaalkohus (2002). Aktivistide, mõjukate tekstide ja uute asutuste koostöös on inimõigused – küll üle kivide ja kändude – omandanud 20. sajandi teisel poolel aina laiemat kandepinda. Selline on klassikaline lugu.

See lugu vajab mitmel põhjusel kriitilist analüüsi, ent keskendume järgnevalt ühele aspektile, nimelt ülddeklaratsiooni eelkäijatele ja inspiratsioonile. Deklaratsiooni autorid ise maalisisid laia pintsliiga pildi religioossetest ja sekulaarsetest traditsioonidest, mis on rõhutanud inimolemise universaalsust ja inimelu pühadust, ning mille edasiarenduseks 1948. aasta deklaratsiooni lugeda võis. Õigemini oligi komisjoni ülesanne sünteesida mitmest maailma traditsioonist põhimõtteid, mis võiksid panna aluse „uuele universaalsele eetikale“.¹⁸ Neid algeid leiti väga kaugelt minevikust, kuni Hammurapi seadusteni välja.

Prantsuse jurist ja üks deklaratsiooni autoritest René Cassin nägi inimõiguste alget judaismis: kümnes käsus ja põhimõtetes, mis laiendasid Jehoova seadusi lisaks Iisraeli rahvale ka teistele inimestele, täites sellega universaalsuse printsiipi. Politoloog S. V. Puntambekar juhtis tähelepanu jällegi hinduismi ja budismi universaalsetele printsiipidele, mille keskmes olid sellised põhivabadused nagu vabadus elada vägivalda, puudust, haigusi ja ärakasutamist kannatamata. Sarnaseid põhimõtteid leiti ka konfutsianismis, stoikute ja teiste Antiik-Kreeka mõtlejate tekstides, aga ka islamis. Deklaratsiooni autorid nägid kõigis nendes usundites ettekirjutusi, mis väärtustasid inimelu ja väärikat eksisteerimist kui üldiselt ja võrdselt kehtivat printsiipi.

Mis puudutab sekulaarseid allikaid, siis siinkohal rõhutasid deklaratsiooni autorid valgustusajastu, eriti ühiskondliku leppe traditsiooni ning Ameerika ja Prantsuse revolutsioonide mõju. See inspiratsioon paistab välja ka deklaratsiooni tekstist, mille pealkiri viitab Prantsuse revolutsiooni käivitanud inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni pealkirjale ja mille esimene artikkel laenab fraase nii sealt kui ka Ameerika Ühendriikide iseseisvusdeklaratsioonist. 18. sajandi lõpp oli deklaratsiooni autoritele oluline mitmel põhjusel.

Esiteks sõnastasid valgustusajastu filosoofid, näiteks Jean Jacques Rousseau ja Denis Diderot, õiguste loomuomasuse põhimõtte. Euroopa feodaalsetes ühiskondades oli õiguste allikas jumalik ettemääratus ja seisuslik kuuluvus. Selle õiguskontseptsiooni kohaselt võisid näiteks aadlikel olla teatud õigused vara omada ja pärandada, abielluda ja sõjas osaleda, mida talupoegadel ei olnud. Võiks isegi öelda, et sellel ajal ei räägitud mitte niivõrd õigustest, mis inimestel sünnipäraselt olid, vaid kohustustest, mis lasusid neil lähtuvalt nende asukohast jumalikult korrastatud maailmas, olgu nad siis talupojad, vaimulikud või aadlikud.¹⁹

¹⁷ Lauren, lk 227.

¹⁸ Ishay, lk 17.

¹⁹ Cmiel, K. The Recent History of Human Rights. – The Human Rights Revolution, lk 30–31.

Valgustatud mõtlejad aga nägid õiguste allikana inimest ennast. Teisisõnu, õigused ei tekkinud mitte jumala ja suverääni heldusest, vaid olid inimeseks olemise võõrandamatu osa.

Teiseks konkretiseeriti 1776. ja 1789. aasta revolutsioonide käigus paljud õigused, mida tänaseni peetakse inimväärse elu lahutamatuks osaks. Nende hulgas on näiteks õigus elule, kehalisele enesemääramisele, õigus elada vabaduses ja ilma piinamist kannatamata, aga ka õigus eraomandile ning usu- ja arvamuvabadus. Need põhimõtted võivad praegu küll tunduda banaalsed, ent 18. sajandil ei olnud nad seda sugugi. Vastupidi, nende sõnastamise akti tuleks pidada teravaks kriitikaks toonaste monarhiate pihta. Näiteks Prantsuse kuningriik korraldas veel 18. sajandi lõpul avalikke ja piinarikkaid hukkamisi, piiras kodanlaste ja talupoegade omandiõigust ning kiusas taga protestantidest ja juudi usku prantslasi.²⁰

Omaette huvitava hüpoteesi on esitanud Ameerika ajaloolane Lynn Hunt, väites, et valgustusajastul tekkinud romaanižanr ning selle analoogid ajakirjanduses ja maalikunstis võimaldasid lugejatel suhestuda uut moodi empaatiliselt inimestega, kelle elud ei sarnanenud nende omadega, ning näha neis ligimesi, kelle õigused väärtsid kaitsmist. Teisisõnu, Hunti hinnangul panid 18. sajandi arengud kunstis ja kirjanduses aluse mõtteviisile, mis võimaldas näha inimeste fundamentaalset sarnasust kui midagi enesestmõistetavat.²¹

Ometi peaks neisse eellugudesse, mis tõmbavad sirge joone Hammurapi seadustest läbi maailmausundite ajaloo 18. sajandi revolutsioonideni ja seejärel 1948. aasta ülddeklaratsioonini, suhtuma mõnevõrra kriitiliselt. Pelgalt see, et üks või teine usund tunnistas inimelu universaalset väärtust või et poliitilises keeles kasutati väljendit *inimõigused*, ei tähenda veel, et neil juhtudel oleks otsene seos inimõiguste mõistestikuga sellisel kujul, nagu me seda tänapäeval tunneme. Ühelt poolt peame me teadvustama neid dimensioone, milles inimõiguste eelkäijad üksteisest olulistest aspektides erinesid, ja teisalt peame arvestama neid suuri ajaloolisi katkestusi, mis eraldavad neid vanemaid traditsioone 1948. aasta deklaratsioonist ja selle järelmitest.

Näiteks kuigi stoikud ja roomlased kõnelesid universaalsest inimlikkusest, ei kasutanud nad seda terminit sugugi samas tähenduses nagu nüüdisaja inimõiguste õpetlased. Kui tänapäeval seisneb inimõiguste universalism nimelt selles, et see tekitab kohustuse kaitsta õigust elule, kehalisele puutumatusse jms kõikjal maailmas, et ühe inimese väärkohtlemine ükskõik kus on kuritegu inimsuse kui sellise vastu, siis roomlaste *humanitas* selliseid tähendusi ei kandnud. *Humanitas* viitas rohkem isiklikule rafineeritusele ja kasvatusideaalidele, mitmetele voorustele, mida iga inimene peaks endas arendama, ent sel puudus poliitilist reformi nõudev mõõde.

Maaailmareligioonide puhul peab arvestama, et kuitahes universalistlikud nende tekstid ka ei tunduks, leidsid need kõik praktikas väga laia tõlgendamist. Ligimesearmastus on kristluses tõepoolest keskne mõiste, ent kristlikud traditsioonid on andnud oma osa ka mitmetesse maailmalõpuliikumistesse, koos sellega kaasneva vooruslike ja patuste inimeste sorteerimise ja konversiooninõudega, ning on olnud paljude koloniaalprojektide juhtiv ideoloogia. Tee kristlusest inimõigusteni on küll olemas, ent sellel teel on mitmeid harusid, mis viivad palju õõvastavatesse kohtadesse ning neidki tuleb inimõiguste eelkäijate ajaloo kirjutamisel arvestada.

Kui maailmausundite ja antiikfilosoofia käsitlused universaalsest inimlikkusest ei sobitu kuigi hästi tänapäevaste inimõiguste ideedega, siis 18. sajandi lõpu revolutsioonid erinevad 1948.

²⁰ Ishay, lk 69–99.

²¹ Hunt, lk 27–33.

aasta põhimõtetest ühel väga olulisel moel: kui ülddeklaratsiooni mõte, selle eksistentsi eesmärk oli defineerida põhiõiguste kaitse kui riiklikku suveräänsust ületav printsiip, siis 1776. ja 1789. aasta revolutsioonide eesmärk oli võimestada justnimelt riiklikku suveräänsust kui õiguste kaitse tagatist (isegi kui need õigused ise olid legitimeeritud kõrgemate printsiipidega).

Prantsuse revolutsiooni alusteksti, „Inimese ja kodaniku õiguste deklaratsiooni“ siht oli defineerida ümber riikliku suveräänsuse allikas (mitte enam jumalik autoriteet kuninga kehas, vaid rahva üldine tahe) ja sõnastada need põhimõtted, mille alusel on riigil lubatud selle tahte saavutamiseks tegutseda. 1789. aasta deklaratsioon isegi nentis eraldi kolmandas artiklis, et „ükski asutus ega isik ei või omada võimu, kui see selgelt ei tulene rahvalt (*nation*)“.

Teisisõnu, tegutsemine põhiõiguste tagamiseks pidi olema legitiimne ning see legitiimsus voolas läbi rahva tahet koondava riigivõimu. Sestap ei üritanud Prantsuse revolutsionäärid 18. sajandi lõpu sõdades ka mitte panna alust mingit laadi rahvusvahelisele õigusele, vaid löid oma vallutuste käigus n-ö õde-vabariike, peamiselt Itaalias ja Loode-Euroopas, ning mängisid mõttega uute vabariikide kontserdist.²² 18. sajandi lõpp kinnistas Euroopas idee, et õigustel põhinev ühiskond vajab nende õiguste realiseerimiseks tugevat suveräänsust riigivõimu, ent see oli justnimelt see põhimõte, mida 20. sajandi inimõiguslased kritiseerisid, nähes, kuidas suveräänsuse printsiip võimaldas Natsi-Saksamaal, aga ka teistel riikidel saata oma territooriumil korda ennenägematuid jõledusi.

Lõpuks peame kuidagi sobitama inimõiguste eellukku 19. sajandi, ajastu, mil rahvusvahelises poliitikas domineerisid hoopis teised ideed. Inimõigused – sel määral kui neile viidati – teenisid suuresti impeeriumide enesekehtestamise huve. 19. sajandi suurim humanitaarne liikumine oli kahtlemata orjandusevastane võitlus, mis sai hoogu Suurbritannias, kus 1807. aastal keelustati orjakaubandus ja 1833. aastal orjandus kui selline, ning mis tipnes Ameerika Ühendriikide kodusõja ja sealse orjanduse kaotamisega 1860-ndatel (rääkimata paralleelsetest protsessidest teistes Euroopa riikides, Ladina-Ameerikas ja mõistagi ka Venemaal pärisorjuse kaotamise näol).

Orjandusevastane võitlus kannustas paljusid aktiviste – nimetagem näiteks Lääne-Aafrika päritolu Olaudah Equianot või ameeriklast Frederick Douglassi – rõhutama ühelt poolt inimeste loomupärast võrdsust ja teisalt kohustust reageerida sellistele inimväärkuse rikkumistele. Samas on mitmed uurijad rõhutanud, et paljudel juhtudel olid sellised liikumised pigem humanitaarsed ja apelleerisid hädas olevate inimeste aitamisel kõrvalseisjate heldusele, moraalsele suuremeelsusele või kristlikule kaastundele, selle asemel et nõuda inimeste aitamist lähtuvalt kohustustest, mis tulenevad hädasolijate loomupärastest õigustest.²³

Orjandusküsimuse lahendamiseks jäi üksnes õigustest rääkimisest väheks. Seda võis näha juba 1790-ndatel, kui Saint-Domingue'i mittevalgete elanike ja prantsuse abolitsionistide koostööst ei piisanud selleks, et liita sealsed orjad revolutsiooniideede kohaselt võrdsete õigustega inimeste kogukonda. Nii oli see Maximilien Robespierre'i võimuletulekuni.²⁴ Ka Suurbritannia abolitsionistlik tegevus oli suuresti ettekääne enda imperiaalse võimu kehtestamiseks maailmameredel; 1880-ndatel kasutati sedasama humanitaarset retoorikat, et

²² Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 28–29.

²³ Weitz, E. D. Samuel Moyn and the new history of human rights. – *European Journal of Political Theory* 2013/1, lk 88.

²⁴ Vergès, F. *Abolir l'esclavage, une utopie coloniale: Les ambiguïtés d'une politique humanitaire*. Pariis: Albin Michel 2001.

õigustada Aafrika koloniseerimist ja sealsete põlisrahvaste vabastamist kohalike ja Lähis-Ida päritolu orjapidajate küüsis.²⁵ 19. sajandi vaatevinklist on keeruline kirjutada inimõiguste ajalugu kui aktivistide surve toel järjest laienevate humanitaarsete ideede ajalugu. Universaalsed õigused kujutasid endast poliitilist retoorikat, mida oli võimalik täita väga erineva sisuga. Õiguste nimel võis orjandust rünnata, aga ka kaitsta; selle võisid rakendada oma poliitiliste projektide ette nii rohujuuresandid aktivistid kui ka koloniaalvõimud, kes nägid neis ideedes head katet oma ekspansionistlikule tegevusele. See, kuidas 18. sajandi ideid 19. sajandil kasutati, sõltus kontekstist ja võimusuhetest.

Kõige silmapaistvam oli 19. sajandi puhul aga see, kui väheoluliseks osutus õiguste keel rahvusvahelise poliitika tegemisel võrreldes kultuure ja rasse hierarhiatesse seadva retoorikaga. 19. sajandi geopoliitika keskmes olid laienevad impeeriumid ning Ameerikas ja Euroopas tekkivad rahvusriigid. Rahvusvahelise poliitika keel peegeldas seda reaalsust. Niivõrd kui riigijuhid rääkisid kohustusest kaitsta inimkonna huve teispoole oma riigi piire, kõnelesid nad tsivilisatsioonist ja barbaarsusest, mis aga, erinevalt õiguste-jutust, oli selgelt hierarhiline ja eurotsentristlik. Suurbritannia ja Prantsusmaa rääkisid „tsiviliseerivast misjonist“, mis kohustas neid laiendama oma koloniaalvaldusi Aafrikas ja Aasias ning jagama Euroopa teaduse, meditsiini, põllumajanduse ja moraaliõpetuse saavutusi sealsetele nn vähemarenenud põlisrahvastele. Tegemist oli ühelt poolt retoorikaga, mis tõepoolest rõhutas inimeste loomuomast sarnasust, ent väitis samas, et just ühine inimsus pani arenenud eurooplastele kohustuse vajaduse korral väevõimuga kujundada ümber barbaarsed ühiskonnad, mis ei lasknud inimloomusel täielikult õitseda, nii nagu see oli võimalik Pariisis või Londonis.²⁶ Nii mõnigi uurija on näinud olulisi sisulisi sarnasusi sellise kolonialistliku tsiviliseerimisretoorika ja hilisema inimõiguste keele vahel (ja need sarnasused pole inimõiguse jaoks just meelitavad), ent rõhutagem praegu, et 19. sajandi suurriigid kippusid õiguste formaalset keelt pigem vältima.²⁷

Kaks 19. sajandi keskset mõttevoolu, mis pakkusid tööriistu enesemääramise põhistamiseks ja suveräänsuse ümberkujundamiseks, olid rahvuslus ja sotsialism. Ent need mõlemad nähtused erinesid olulistel punktidel hilisemast inimõiguste keelest. Rahvusluse keskmes ei olnud mitte indiviid, vaid kogukond, enesemääramine oli selles tõlgenduses vajalik just kultuurilise kogukonna õiguste realiseerimiseks. Õiguste subjektid olid selles diskursuses poolakad, eestlased ja sakslased, mitte inimesed kui sellised. Need õigused ei saanudki olla universaalsed, kuna eestlaseks olemine ei saanud kuidagi tähendada sedasama, mida tähendas poolakaks olemine.²⁸

Sotsialistlike liikumiste, eriti marksismi ambitsioonid olid selgelt universaalsed. Nende eesmärk oli emantsipeerida inimesed kõikjal maailmas, ent nende käsitlus õigustest ja nende allikatest oli radikaalselt kontekstuaalne ja eitas loomuomasust. Sotsialistide nägemuses võrsusid poliitilised reformid tootmissuhetest ja klassiteadvusest, nende võitluse keskmes oli inimene kui tööline, mitte kui indiviid. Tõepoolest, Karl Marx kritiseeris universaalsete õiguste ideed teravalt oma essees „Juudiküsimusest“, rõhutades, et võrdsed õigused seaduse ees – näiteks universaalne valimisõigus, õigus elada usulise diskrimineerimiseta jm – ei tühista kuidagi seda tegelikku sotsiaalset ebavõrdsust, mis omakorda piirab inimeste poliitilist enesemääramist. See, kui Prantsuse riik ei sea valimisõiguse tingimuseks enam vara omamist,

²⁵ *Ibid.*

²⁶ Moyn, S. *Human Rights and the Uses of History*, lk 121.

²⁷ *Ibid.* Vt ka Weitz, E. D. *From The Vienna to the Paris System: International Politics and the Entangled Histories of Human Rights, Forced Deportations, and Civilizing Missions.* – *The American Historical Review* 2008/5, lk 1313–1343.

²⁸ Anderson, B. *Kujutletud kogukonnad. Mõtisklusi rahvusluse tekkest ja levikust.* Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 2020.

ei tähenda, et varatud valijad saaksid sama hästi oma poliitilist tahet teostada kui varakad valijad. Viimastel on ikkagi parem ligipääs poliitikutele, nad saavad teha suuremaid valimiskampaaniaid või lobistada enda huvides seadusandjaid.²⁹ Universaalseteks nimetatud õigusi nägid sotsialistid lihtsalt kui puhtaksklanitud kodanlike õigusi, mida tulnuks näha ajalike ja muutlikena. Selline kriitiline hoiak ei takistanud 19. sajandi sotsialistidel kuidagi võitlemast paljude tänapäeval inimõigustega seotud reformide, näiteks üleüldise valimisõiguse, usuvabaduse ja mõttevabaduse eest. Ent inimõiguslased sotsialistid ei olnud.

Inimõiguste kujunemislugu peab arvestama nii järjepidevuse kui ka katkestustega. Kahtlemata on 1776. ja 1789. aasta revolutsioonid seotud protsessiga, mis viis 1948. aasta ülddeklaratsiooni ja nn inimõiguste ajastuni, ent tee sinna ei olnud väärmatu. Valgustusajastu revolutsioonide ideestik erines mitmes aspektis inimõiguste mõistestikust. Nagu kriitilised ajaloolased on rõhutanud, mõistsid valgustusfilosoofid riiklikku suveräänsust kui õiguste alget ja garantiid, mitte kui takistust, mida tuleb õiguste kaitsmiseks ületada.

Arvestada tuleb ka 19. sajandi katkestustega, kus humanitarismi ja inimõiguste termineid, niivõrd kui neid seal näha on võimalik, kasutati pigem suurriikide reaalspoliitika teostamiseks ning indiviidide õigusi laiendavaid reforme nõuti pigem rahvusluse ja töölisliikumise sildi all. Kui võtta tõsiselt inimõiguste mõistestiku hägustumist ja muutumist 19. sajandi jooksul, on väga keeruline säilitada narratiivi inimõiguste evolutsioonilisest arengust, mille käigus 18. sajandi lõpul välja käidud lubadused aeglaselt, ent järjekindlalt realiseeriti. Pigem iseloomustab inimõiguste eellugu esialgse revolutsioonilise sähvatus järel mõningane unustus vajumine, ilmnedes küll orjandusevastases võitluses väga erinevates rollides, ent kahvatudes tsivilisatsiooni, rahvuse ja töelisklassi nimel nõutavate reformiprojektide ees. Niisiis peaks hoopis küsima, miks pikka aega teisejärgulisena paistnud universaalsete õiguste diskursus pärast teist maailmasõda äkki uue maailmakorra loomisel esiplaanile tõusis.

2. Ülddeklaratsiooni poliitiline ajalugu

Kahekümenda sajandi alguses tõusis uuesti esile idee, et rahvusvahelise korra aluseks peaks olema rahvaste enesemääramisõigus ja selle alusel moodustatud rahvusriigid. See periood, mille defineerisid USA president Woodrow Wilson oma 14 punktiga ja bolševistliku revolutsiooni juht Vladimir Lenin 1914. aastal kirjutatud tekstiga „Rahvaste enesemääramise õigusest“, oli aga mitmel moel komplitseeritud.³⁰ Esiteks kehtis enesemääramisõigus vaid n-ö tsiviliseeritud rahvaste jaoks. Prantslastel, brittidel, belglastel, sakslastel ja teistel nn kultuurrahvastel ei olnud plaaniski oma koloniaalimpeeriume laiali saata. Tõsi, Lenini nägemus selliseid eristusi küll ei sisaldanud, ent vähemalt vahetult pärast esimest maailmasõda jäi tema argument ka nõrgemini kõlama, samas kui Wilsonit toetas sõja võitjariigi diplomaatiline jõud.³¹

Suurvõimud noogutasid enesemääramispõhimõtte peale näiteks siis, kui nad esimese maailmasõja järel peamiselt Osmanite impeeriumide varemetel uusi territooriume annekteerisid. Süüriat, Liibanoni, Iraaki ja Palestiinat ei inkorporeeritud mitte kolooniatena, vaid neist said Rahvasteliidu mandaatteritooriumid, mille valitsemine anti Suurbritannia ja Prantsusmaa kätte. Vähemalt teoreetiliselt pidid need piirkonnad ühel hetkel n-ö täiskasvanuks saama ja Rahvasteliidu mandaadi alt väljuma. Tegelikuses ei erinenud nende

²⁹ Marx, K., McLellan, D. Karl Marx: Selected Writings. New York: Oxford University Press 2000, lk 46–70.

³⁰ Ishay, lk 181–191.

³¹ Manela, E. The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism. New York: Oxford University Press 2007. Vt ka vastupidist hinnangut: Mayer, A. Wilson vs. Lenin: Political Origins of New Diplomacy, lk 1917–1918. Cleveland, OH: Ohio University Press 1965.

valitsemine kuigivõrd traditsiooniliste kolooniate valitsemisest. Nagu selgus, tähendas rahvaste enesemääramine ka bolševike jaoks peaaegult eneseteostusvõimalusi Nõukogude Liidu sees või vähemalt selgelt sotsialistlikul viisil.³² Samas pakkus enesemääramise retoorika uusi võimalusi mitmele rahvalikumisele, kes soovisid oma koduimperiume vastustada – alates Prantsusmaa võimu all elavatest vietnamlastest kuni Briti võimu all ägavate hindudeni.³³ Ka Eesti iseseisvumist Vene imperiumi koosseisust võib näha selle protsessi osana.

Nagu näha, ei andnud rahvaste enesemääramisõigus sugugi kindlat kaitset indiviidi õigustele. Vastupidi, Eric Weitz on väitnud, et justnimelt Wilsoni arusaam, et enesemääramisõigust tuleb teostada etniliselt homogeenses rahvusriigis, viis otseselt massiküüditamiseni, mida me praegu näeme kui 20. sajandi häbiplekki. Rahvusriigipõhine maailmakord tõi esimest korda poliitikalavale vähemuste õigused, mille kaitse lepiti kokku Pariisi rahukonverentsil aastatel 1919–1920. Sama põhimõttega õigustasid suurvõimud hiljem, 1923. aastal Lausanne'i rahuleppe raames Balkanil suurte rahvahulkade ümberasustamist. Umbes miljon kristlast sunniti Türgi Anatooliast kolima Kreekasse ja 350 000 moslemit pidi omakorda Kreekast Türki kolima.

Massiküüditamise autorid – erinevatel andmetel kas Kreeka peaminister Eleuthérios Venizélos või Rahvasteliidu pagulaste ülemvolinik Fridtjof Nansen – õigustasid oma ettepanekut justnimelt arusaamaga, et suveräänne riik peab olema rahvuslikult homogeenne (põhimõte, mis oleks 19. sajandil olnud mõistetamatu, sest sellele ei vastanud peaaegu ükski Euroopa riik) ning et vaid homogeenne rahvastik võimaldab vältida edasisi konflikte niisugustes tsiviliseerimata piirkondades, nagu on Balkan. Paljudele Euroopa diplomaatidele tundus selline sundküüditamine eemaletõukav ja ebainimlik, ent nende hääl ei pääsenud kõlama. Kui Briti välisminister lord Curzon välja arvata, kiitsid liitlasvägede esindajad massiküüditamised rohkema või vähema entusiasmiga heaks.³⁴

Niisiis oli teise maailmasõja alguseks selge, et indiviidi ja rahvaste õigused võivad omavahel konfliktis olla. *Vähemusrahvuste kaitse* võis tähendada kultuuriautonomiat, aga võis tähendada ka sunniviisilist ümberasustamist. Hitleri ja Stalini mõrvarlikud režiimid näitasid, kui sisutühi vähemuste õiguste kaitse tegelikult olla võis. Natsid kasutasid Saksa vähemusi teistes riikides sisuliselt viienda kolonnina, õigustades nende kaitsmise ettekäändel oma valduste laiendamist. Juutide suhtes heitsid natsid vähemuste õigused kogu täiega üle parda. See ei olnud raamistus, millega sõja järel jätkata.

Siiski ei olnud teise maailmasõja lõpus kaugeltki mitte üheselt mõistetav, et just rahvusüledest inimõigustest saab 20. sajandi teise poole poliitiliste reformide juhtiv idee. Sõja alguses tundus, et kandvaks poliitiliseks lipukirjaks võib uuesti saada rahvaste enesemääramisõigus: just see oli 1941. aasta Atlandi harta kandev mõiste. Atlandi harta oli sisuliselt Suurbritannia peaministri Winston Churchilli ja USA presidendi Franklin Delano Roosevelti läbirääkimiste tulemus, milles sõnastati Ameerika Ühendriikide sõtta astumise eesmärgid ning mis pidi mobiliseerima vastupanu idarindel. Enesemääramise retoorika pidi Churchilli meelest ärgitama järjest Hitleri sõjamasina alla langevaid idaeurooplasi vastupanule ning lubadused puuduseta ja hirmuta maailmast peegeldasid omakorda

³² Martin, T. *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the USSR, lk 1923–1939*. Ithaca, NY: Cornell University Press 2001.

³³ Manela, E. *The Wilsonian Moment*.

³⁴ Weitz, *From The Vienna to the Paris System*, lk 1331–1338; vt ka Mazower, M. *The Strange Triumph of Human Rights*. – *The Historical Journal* 2004/42 (2), lk 379–398.

Roosevelti uue kursi põhimõtteid, mille üleilmsed ambitsioonid oli ta sõnastanud 1941. aasta alguses kõnes „Neljast vabadusest“.³⁵

Atlandi harta retoorika oli liitlaste jaoks ka omajagu ebamugav: Churchill lootis, et jutud enesemääramisest ulatuvad idaeurooplasteni, ent mitte kaugemale. Tal ei olnud plaaniski laiendada neid õigusi Briti impeeriumi alamatele. Ent tema sõnu kuuldi nii Briti Indias, Prantsuse Alžeerias kui ka Jaapani okupeeritud Indohiinas, mis oli varem samuti prantslastele kuulunud. Dekoloniseerimisest ei tahtnud liitlased kuulda ja see lasi põhja Atlandi harta kui sõjajärgse maailmakorra aluse. Selle asemel sai rahvusvaheliste institutsioonide võtmesõnaks *inimõigused*. ÜRO hartas on kokku seitse viidet inimõigustele, sealhulgas üks, mis loetleb inimõiguste edendamist organisatsiooni ühe põhieesmärgina. Sama tekst nõudis eraldi punktina ka inimõiguste komisjoni ülesseadmist, millest kasvas omakorda välja 1948. aasta deklaratsioon.³⁶ Kuidas jõudsid liitlased just selle terminini?

Lühike vastus sellele küsimusele on: reaolpoliitika. Inimõiguste raamistik oli retooriline kompromiss, mis võimaldas saada ühte organisatsiooni kõik sõjajärgsed suurvõimud, sealhulgas Ameerika Ühendriigid ja Nõukogude Liidu. Teisalt andis inimõiguste retoorika moraalse kattevarju maailmakorrale, kus ÜRO võim sekkuda riikide siseasjadesse oli küllaltki piiratud ning kus suurvõimud said jätkuvalt oma huvialadel domineerida. Ühendriikide presidendi Roosevelti tegevust survestasid nii kodumaised isolatsioonistid kui ka internatsionalistid. Ühed kartsid, et sõjajärgne maailmakord võib mingil moel ohustada USA põhiseaduse ülimuslikkust, teised jällegi leidsid, et Ameerika Ühendriigid peaksid andma oma panuse, et sõjajärgne maailm ehitataks üles justnimelt ameerikalikest liberaaldemokraatlikest põhimõtetest lähtudes. Roosevelt pakkus välja kirik keset küla tüüpi lahenduse. Ta nõudis, et organisatsioon, millest lõpuks sai ÜRO, peaks „vältima sekkumist ühegi riigi siseasjadesse, arvestades, et iga riigi enese vastutus on tagada, et tema territooriumil valdavad tingimused ei ohusta rahvusvahelist rahu ja turvalisust, ning selle saavutamiseks austavad kõigi oma rahvaste põhivabadusi ja inimõigusi“.³⁷

Niisugune lahendus oli sobiv mitte ainult Roosevelti sisepoliitilistest kaalutlustest lähtudes, vaid ka rahvusvahelise poliitika seisukohalt. Sõjajärgse maailmakorra vormi üle olid suurvõimud vaieldud pikalt. 1944. aastal Dumbarton Oaksis ja 1945. aastal Jalta konverentsil tundus, et ÜRO ehitatakse üles põhimõtteliselt kolme suurvõimu – USA, NSVL-i ja Suurbritannia – ülemvõimu toetavalt. Nii näiteks pandi seal paika ÜRO Julgeolekunõukogu kui peamine otsustav kogu, kus sõja võitjariigid nautisid vetoõigust. Peaassambleed nähti aga harva kokku saava jututoana, kus väikesed riigid said Roosevelti sõnul n-ö auru välja lasta.³⁸ Kõik suurriigid olid ühel nõul, et mingeid riikide siseasjadesse sekkuvaid institutsioone ei looda. Sestap sobis inimõiguste võrdlemisi hägune raamistik kõikidele suurvõimudele. See võimaldas näidata, et sõja ajal välja käidud loosungid uuest õigustepõhisest ajastust ei olnud vaid suusoojaks öeldud, ent samas ei ohustanud otseselt ühegi riigi huve: Suurbritannia soovis jätkata domineerimist oma kolooniates, Nõukogude Liit tahtis jääda Ida-Euroopasse ja Ameerika Ühendriigid ei tahtnud tõmmata ülemäärast tähelepanu rassisuhete küsimusele.

Sarnast tähelepanu riikide suveräänsuse säilitamisele peeti silmas ka ülddeklaratsiooni visandamisel. Selleks hetkeks oli president Roosevelt juba surnud, komisjoni juhtis tema lesk Eleanor Roosevelt. Komisjon sai karmi käsu mitte reageerida indiviidide esitatud kaebustele

³⁵ Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 43–56.

³⁶ Sikkink, K. *Evidence for Hope: Making Human Rights Work in the 21st Century*. Princeton: Princeton University Press 2017, lk 71.

³⁷ Mazower, M. *The Strange Triumph of Human Rights*, lk 392.

³⁸ Normand, R., Zaidi, S. (toim). *Human Rights at the UN. The Political History of Universal Justice*. Bloomington, IA: Indiana University Press 2008, lk 110–111.

mitme valitsuse toime pandud inimõiguste rikkumise kohta (neist kaebustest üks kuulsamaid oli afroameerika sotsioloogi William Edward Burghardt Du Bois' 1947. aastal esitatud kaebus, mis nõudis, et ÜRO vastustaks Ameerika Ühendriike mustanahaliste sajanõudepikkuse diskrimineerimise eest). Kuigi komisjoni ülesandeks oli esialgu jäetud ka praktiliste ja efektiivsete meetmete väljatöötamine, millega tagada inimõiguste kaitse, heideti see ülesanne kiiresti kõrvale, nagu ka mõte rahvusvahelisest jõustamisagentuurist. Eraldi rõhutati, et komisjoni eesmärk oli välja töötada deklaratsioon, mitte siduv rahvusvaheline leping.³⁹

Oma retoorikaga olid inimõigused erilised, kuna rõhutasid õiguste universaalsust. Inimõigused pidid ületama riigipiire, sidumata endid riikliku suveräänsusega, nagu olid olnud nii kodanikuõigused kui ka vähemuste õigused. See kategooria oli suurvõimude jaoks meelepärane just seetõttu, et seda nähti mugavalt hambutuna. Inimõigustest sai sõjajärgse korra keskne mõiste, sest see vältis ohte, mida nähti Rahvasteliidu-aegse vähemuste õiguste juures, oli vähem ambitsioonikam kui rahvaste enesemääramine ning piisavalt neutraalne, et veenda Ameerika Ühendriike ja Nõukogude Liitu ÜRO projektis osalema.

Ent ikkagi, miks just inimõigused? Selle termini edendajateks ja kaitsjateks said ühelt poolt antitotalitaarsed konservatiivid ja katoliiklased ning teisalt sõjavastased ja naiste õigusi edendavad rahvusvahelised aktivistid. Inimõigustest hakkas rahvusvahelisel areenil esimesena rääkima paavst Pius XI, kasutades oma 1937. aasta entsüklikates seda terminit natside, bolševike ja paganate hukkamõistmiseks. Katoliku kiriku juristidele ja teoloogidele olid inimõigused inimväärikuse edasiarendus. See viimane mõiste kandis endas sotsiaalsemat ja hierarhilisemat dimensiooni kui liberaalne individualism ning vastandus samas otsustavalt ka totalitaarsetele režiimidele, kes allutasid inimese suuremate riiklike ettevõtmiste teenistusse, olles valmis nende saavutamise nimel vajaduse korral terveid rahvaid jalge alla tampima.

1930-ndate katoliiklased polnud sugugi kindlad, kas ja kuidas nende arusaam inimõigustest sobitub liberaalse demokraatia normidega, ent sõja järel joondusid nad selgelt liberaalsete režiimide selja taha. Pole juhus, et 1948. aasta deklaratsiooni üks häälekamaid eestkõnelejaid ja UNESCO inimõiguste aluseid kirjeldava raporti sissejuhatuse autor oli Prantsuse katoliiklik filosoof Jacques Maritain.⁴⁰ Inimväärikus jällegi hakkas sõja järel ilmuma terminina kristlik-konservatiivsete parteide retoorikasse ning teinekord ka vastavate riikide seadusandlusesse: Iirimaal, Baierimaa konstitutsiooni, Itaalias ning lõpuks Lääne-Saksamaa põhiseadusesse.⁴¹

Teisalt mängisid inimõiguste diskursuse tõusul rolli juristid ja aktivistid, kes tõepoolest nägid selles kategoorias vastust 20. sajandi alguses kummitanud probleemile, et riigid said oma piiride sees korda saata igasuguseid kuritegusid, kasutades selleks ära enesemääramisõiguse või vähemuste kaitse printsiipe. Need eraviisiliselt tegutsevad ühendused ja isikud mobiliseerusid suuresti 1930-ndatel pead tõstnud fašistlike riigikordade vastu. Nende hulgas oli juriste – näiteks bolševistliku revolutsiooni eest Venemaalt põgenenud André Mandelstam –, aga ka kirjamehi ja muid intellektuaale. Neist kõige mõjukam oli ilmselt kirjanik Herbert George Wells, kes leidis, et fašismi vastu võitlemiseks on vaja vähemalt sama jõulist vastulööki, ning organiseeris mõtlejaid ja poliitikuid üle kogu maailma sõnastama põhiõigusi, mis saaksid uue maailmakorra aluseks ja mis kaitseksid inimeste elu ja tervist riigipiiridest hoolimata. Oma sotsiaaldemokraatlikust maailmapildist kantud mõtted sõnastas Wells 1939. aastal ilmunud pamfletis „Inimõigused“.⁴² Kolmas oluline mõtleja oli sel ajal Ameerika politoloog Quincy Wright, kes nentis 1943. aastal, et rahu „rahvusvaheline organiseerimine ei

³⁹ Mazower, M. *The Strange Triumph of Human Rights*, lk 395–396.

⁴⁰ Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 62–66.

⁴¹ Moyn, S. *Human Rights and the Uses of History*, lk 19–33.

⁴² Normand, Zaidi, lk 76–77.

ole võimalik, kui see ei kaitse põhilisi inimõigusi rahvusriikide tegude eest⁴³. Kuigi nende ettevõtmised said palju meedia tähelepanu, jäid need ametlikes ringkondades pigem tähelepanuta.

Inimõiguste mõistestikku toetasid ka paljud juudid, kes leidsid põhjendatult, et sõjaeelsest vähemuste kaitse raamistusest polnud neile just palju abi olnud, aga ka Ida-Euroopa esindajad, kellele saksa keelt kõnelevate vähemuste kaitsmine teise maailmasõja ajal oli valusalt kätte maksnud. Nii võttis näiteks Ülemaailmse Juudi Kongressi USA haru resolutsioonina vastu ülemaailmse õiguste deklaratsiooni, milles nõudis kõigi religioonide, etniliste rühmade ja kõigi riigi kodanike elu, vabaduse ja võrdsuse kaitsmist, nende päritolust hoolimata.⁴⁴

Ladina-Ameerika juristid rõhutasid, nagu seda oli teinud ka sõjaaegne Roosevelti administratsioon, inimõiguste majanduslikke ja sotsiaalseid mõõtmeid, et lisaks isikuvabadustele oleksid kaetud ka inimväärse elu vajadused, nagu eluase, tervishoid ja haridus.⁴⁵ Viimaks mängisid olulist rolli ka sealsed naisõiguslased, nagu Bertha Lutz, Minerva Bernardino ja Amalia de Castillo Ledón, kes olid sõdadevahelisel ajal ehitanud üles võimsad rahvusvahelised eestkosteorganisatsioonid. Need aktivistid nägid naiste õigusi avaralt, nad ei keskendunud ainult poliitilistele õigustele, nagu valimisõigus, vaid nõudsid ka õigust palgavõrdsusele, emapalka, hooldusabi jmt. Nende naiste tegevuse tulemusel toodi naiste õigused ÜRO hartas eraldi esile ning nad toetasid jõuliselt ka üldist inimõiguste retoorikat ÜRO alusdokumentides.⁴⁶

1948. aasta deklaratsioon kannab kõigi nende huvirühmade sõrmejälgi. Prantsuse jurist ja üks deklaratsiooni autoritest René Cassin nimetas teksti alusväärtusteks „inimväärikust, vabadust, võrdsust ja vendlust“, kombineerides seega katoliku personalistide ja Prantsuse revolutsiooni keskseid termineid. Inimväärikust käsitlesid deklaratsiooni esimesed kaks artiklit, mis kuulutasid inimõigused universaalseks ja kõigile inimestele sünnijärgselt kuuluvaks, nende taustast hoolimata.

Vabadust käsitlesid deklaratsiooni artiklid 3–19, mis puudutasid orjandus- ja piinamiskeeldu, võrdsust seaduse ees, õiglast kohtumõistmist, vaba liikumist ja asüüliõigust, usuvabadust, arvamussvabadust ja õigust eraomandile.

Võrdsust käsitlesid artiklid 20–26, mille hulgas oli nii kogunemisvabadus ja valitsemises osalemise vabadus kui ka õigus sotsiaalkindlustusele, ametiühingutele, võrdsele tasule, tasustatud puhkusele ja inimväärsele elustandardile.

Vendlust puudutasid artiklid 27–28 (õigus kultuurile) ning artiklid 29–30 sätestasid raamistiku, milles neid õigusi sai teostada.⁴⁷ Ladina-Ameerika juristide survele, kes olid skeptilised deklaratsiooni indiviidikesksuse suhtes, lisati 29. artiklisse punkt üksikisiku kohustuste kohta kogukonna suhtes. Asjaolu, et deklaratsioon jäi kõigest deklaratsiooniks, millega ei käinud kaasas siduvaid leppeid või järelevalveinstitutsioone, jällegi rahustas suurvõime.⁴⁸

⁴³ Mazower, M. *The Strange Triumph of Human Rights*, lk 385.

⁴⁴ Normand, Zaidi, lk 96.

⁴⁵ Sikkink, K. *Evidence for Hope*, lk 75.

⁴⁶ Marino, *Feminism for the Americas*, 198–224; vt ka Sikkink, K. *Evidence for Hope*, lk 72–84.

⁴⁷ Ishay, lk 222–223.

⁴⁸ Mazower, M. *The End of Civilization and the Rise of Human Rights. Human Rights in the Twentieth Century*, lk 29–44.

3. Inimõigused kui „viimane utoopia“

See, milleni 1948. aasta deklaratsioonis esitatud retoorilised üleskutsed tegelikult viia võisid, jäi veel mõneks ajaks ebaselgeks. Sõjajärgse maailma keskse probleemi – kommunismi ja kapitalismi ideoloogilise võitluse – lahendamiseks oli inimõiguste mõistestik liiga kõikehõlmav. Ühelt poolt tähendas sõjajärgne konsensus hoolekanderiigi suhtes, et nii läänekuiki ka idabloki riigid nõustusid põhimõtteliselt, et elementaarsete sotsiaalsete õiguste (tervishoid, eluase jne) tagamine oli riikide kohustus; teisalt kasutasid suurriigid inimõiguste mõistestikku üksteise reaalsete puudujääkide esiletoomiseks. Ameerika Ühendriikide diplomaadid armastasid rõhutada poliitiliste ja meelsusvabadust puudutavate õiguste puudumist Nõukogude Liidus. Nõukogude Liidu diplomaadid jällegi kasutasid iga võimalust meelde tuletada, et USA oli jätkuvalt rassilisi vähemusi diskrimineeriv riik. Sellele oli samuti keeruline vastu vaielda.⁴⁹

Roland Burke on kirjeldanud esimesi sõjajärgseid aastakümneid kui inimõiguste rahvusliku rahvusvahelistumise ajastut. Tema hinnangul oli tegemist perioodiga, kus inimõiguste retoorikat kasutati küll aina sagedamini, ent viisil, mis joonis alla riikide suveräänsuse üliluslikkust ja nägi rahvusriiki kui inimeste õiguste tagamise peamist vahendit – erinevalt 1970-ndatel alanud perioodist, kus inimõigustest sai vahend justnimelt riikide sooritatud kuritegude vastustamiseks.

Sõjajärgsetel aastakümnetel ülddeklaratsiooni artiklite jõustamise üle peetud diplomaatilised arutelud, mis leidsid aset kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti ning majanduslike, sotsiaalsete ja kultuuriliste õiguste pakti raames, jõudsid peaaegu alati tagasi rahvusriigi suveräänsuse kaitsmiseni. Rahvusriigid pidid vastutama nii õiguste elluviimise kui ka nende järelevalve eest, riikideüleste institutsioonide, kuhu näiteks indiviidid saaksid riike kaevata kohustuste täitmata jätmise eest, neil aastatel peaaegu ei kaalutudki.⁵⁰ Burke'i hinnangul toetas inimõiguste idee neil aastatel filosoof Hannah Arendti sõnastatud „õigust omada õigusi“, mille kohaselt oli kõigi muude inimõiguste kaitsmise eelduseks kodakondsus, mis andis inimestele aluse, millele tuginedes üldse oma õiguste kaitset nõuda. Arendti viis oma järeldusteni sõjajärgse pagulaskriisi kogemine (ta ise oli 18 aastat põgenik, kuni ta 1951. aastal sai USA kodakondsuse).⁵¹ Rahvusvaheliste paktide üle läbirääkijaid motiveeris ehk pigem surve mitte võtta endale kohustusi, mis võiksid riigisiselt konfliktseks osutada; lõpptulemus oli sama.

Üks esimesi suuremaid proovikive inimõiguste mõistestikule oli dekolonisatsioon. Inimõiguste raamistik oli mõeldud selgelt indiviidide õiguste kaitseks, hoolimata sellest, millise riigi kodanikud või subjektid nad parasjagu olid. Antikolonialistlike aktivistide jaoks jäi sellest piiritlest väheks. Osa uurijaid – kõige jõulisemalt Samuel Moyn – on väitnud, et selle vastuolu tõttu ei kasutatud inimõiguste retoorikat dekolonisatsiooniprotsessis eriti aktiivselt. Esiteks oli suur osa antikolonialistlike liikumisi pärit sõjaeelsest ajast, kui inspireerivad koordinaadid asusid mujal: Wilsoni ja Lenini enesemääramispõhimõtetes, kommunismis, panafrikanismis ja panarabismis, aga ka mitmes föderatiivses ühenduses, mis üritasid võtta tõsiselt näiteks prantslaste universaalse impeeriumi projekti ja tõsta Aafrika Prantsusmaa kõrval tõepoolest võrdseks partneriks, kujutades ette kolooniate tulevikku mingit laadi prantsuse keelt kõnelevat Aafrikat ühendavat föderatsiooni (*françafrique*). Moyn juhib

⁴⁹ Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 72–74.

⁵⁰ Burke, R. *The Internationalism of Human Rights*. – Sluga, G, Clavin, P. *Internationalisms: A Twentieth Century History*. Cambridge: Cambridge University Press 2017, lk 302–304.

⁵¹ Vt ka Arendt, H. *Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt 1951, lk 298.

tähelepanu, kui leigelt suhtusid antikolonialistlike liikumiste juhid (Mohandas Gandhist Indias Kwame Nkrumahni Ghanas) inimõiguste mõistestikku. Paljud neist ei maininud seda terminit oma võtmekõnedes kunagi. Dekolonisatsiooni ajal oli keskseks probleemiks rahvaste, mitte indiviidide õigused.⁵²

Teised uurijad on jällegi näidanud, et 20 aasta jooksul viidati globaalses Lõunas inimõigustele küll ja korduvalt, ent sageli kriitiliselt, üritades arendada termini tähendusvälja edasi sellest piiritletud raamistusest, kuhu see sõjajärgsete läbirääkimiste ajal suruti.⁵³ Briti Aafrikas kasutasid inimõiguste retoorikat nii britid kui ka koloniseeritud subjektid. Esimesed selleks, et rõhutada dekolonisatsiooni ebamõistlikkust: milleks iseseisvus, kui indiviidide põhiõigusi on võimalik tagada ka Briti impeeriumi sees? Viimased aga selleks, et esitada väljakutse brittide liberaalse impeeriumi ideele ja rõhutada, et indiviidi põhiõiguste saavutamine ilma rahvusliku enesemääramiseta ei ole koloniaalmaailmas üldse mõeldav.⁵⁴

Ka prantslased olid ärevas olukorras. Marco Duranti on näidanud, kuidas Prantsuse võimud nägid palju vaeva, et vältida inimõiguste ülddeklaratsiooni levimist oma kolooniates (näiteks levitati seda ainult prantsuse keeles ja mitte kohalikes keeltes), kuna sealsetele ametnikele oli selge, et inimõiguste keel võib osutada võimsaks relvaks antikolonialistide käes. Ka 1950. aastal koostatud Euroopa inimõiguste konventsioonis jäeti seal ära toodud õiguste laienemine koloniaalterritoriumile rangelt vabatahtlikuks. See oli asjaolu, mida Prantsuse Aafrika poliitikud jõuliselt kritiseerisid.⁵⁵ Pole ime, et 1950-ndatel saadeti ÜRO-sse sadu petitioone, mis otsesemalt või kaudsemalt kasutasid inimõiguste retoorikat, et nõuda koloniaalterritoriumidele enesemääramisõigust. Samuti pole ime, et suurvõimud üritasid järjepidevalt hoida inimõiguste raamistuse tähendust kitsana, rõhutades, et mida iganes 1948. aasta deklaratsioon ka ei tähendaks, dekolonisatsioon see kindlasti ei ole.

Omaette mõjukat rolli mängisid siin Ameerika Ühendriigid, kes hakkasid diferentseerima 1948. aasta õigusi, rõhutades, et „spirituaalsed, avalikud ja poliitilised õigused“ olid sotsiaalsetest ja majanduslikest õigustest kaalukamad, kuna see võimaldas neil vastustada Nõukogude Liitu, kus viimased õigused olid esimestest paremini kaitstud, ja rakendada inimõiguste mõistestikku külma sõja vankri ette.⁵⁶ Sellel strateegial oli ka teine tagajärg: nimelt aitas see õnnestada Nõukogude Liidu mõjukust antikolonialistlike liikumiste toetajana, kuna igale Nikita Hruštšovi dekolonisatsiooni toetavale sõnavõtule oli võimalik vastata viitega NSVL-i enda kolonialistlikule tegevusele Baltikumis, Kesk-Aasias ja Ida-Euroopas.⁵⁷

Kui Aafrikas üritasid antikolonialistid tulutult inimõiguste keelt radikaliseerida, siis Euroopas õnnestus peamiselt kristlik-demokraatidest poliitikutel ja juristidel edukalt muuta inimõiguste keel Euroopa ühenduse ja antikommunismi tööriistaks. Mäletatavasti tähendasid inimõigused paljudele kristliku personalismi traditsiooni kuuluvatele mõtlejatele inimväärikuse vanema mõiste edasiarendust ja seostusid sellega eeskätt spirituaalsete õigustega (näiteks

⁵² Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 88–93.

⁵³ Lähemalt sel teemal: Burke, R. *Decolonization and the Evolution of International Human Rights*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 2010.

⁵⁴ Ibhawoh, B. *Seeking the Political Kingdom: Universal Human Rights and the Anti-colonial Movement in Africa.—Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics*. Cambridge University Press 2020, lk 35–53.

⁵⁵ Duranti, M. *Decolonizing the United Nations: Anti-colonialism and Human Rights in the French Empire – Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics*, lk 54–78.

⁵⁶ Glendon, M. A. *A World Made New: Eleanor Roosevelt and the Universal Declaration of Human Rights*. New York: Random House 2001, lk 174.

⁵⁷ Heiss, M. A. *Privileging the Cold War over Decolonization: The US Emphasis on Political Rights. Empire – Decolonization, Self-Determination, and the Rise of Global Human Rights Politics*, lk 132–150.

usuvabadusega, aga ka näiteks eluõigusega jm) kui sotsiaalsete ja majanduslike õigustega. Need mõtlejad – kõige mõjukam neist oli Jacques Maritain, aga ka sakslane Gerhard Ritter ja ameeriklane John Foster Dulles – nägid inimväärikuse austamises ka Lääne-Euroopa tsivilisatsiooni alust, sidudes Euroopa ühtsuse ühemõtteliselt kristliku traditsiooniga (mitte näiteks Prantsuse revolutsiooni ja õigusriigi traditsiooniga, nagu oleksid seda soovinud teha Prantsuse vabariiklased). Ka paljud Euroopa Ühenduse asutajad olid kristlikud personalistid: Robert Schuman, Paul-Henri Spaak, Pierre-Henri Teitgen.

Teine selge põhimõte kristlike demokraatide arusaamas inimõigustest oli antikommunism, eriti arvestades seda, et deklaratiivselt ateistlik Nõukogude Liit seisis vastu usuvabaduse põhimõttele ning kandis personalistide arvates hukutavaid „materialistlikke“ väärtusi. Personalistide mõju näeb näiteks Euroopa inimõiguste konventsioonis, mis kirjutati 1950. aastal ja kiideti heaks 1953. aastal. Konventsiooni mõte oli ühelt poolt panna alus taoliste institutsioonide loomisele, mida ÜRO teadlikult loonud ei olnud ning mis võimaldaksid põhiõiguste üle teha reaalselt järelvalvet. Selleks organiks sai 1959. aastal loodud Euroopa Inimõiguste Kohus. Teisalt sõnastas konventsioon Euroopa ühised väärtused. Personalismi jälg on selles tekstis tuntav, alustades näiteks tõsiasi, et 1948. aasta deklaratsioonist võeti üle vaid poliitilisi ja isikuvabadusi puudutavad punktid ja sotsiaal-majanduslikud punktid jäeti sinnapaika. Konventsiooni pigem konservatiivsele suunitlusele viitab ka asjaolu, et õiguste laienemine Euroopa kolooniatele jäeti tekstis vabatahtlikuks.⁵⁸ Konventsiooni ideoloogiline suunitlus aitab ka mõista, miks 1970-ndatel, kui inimõiguste retoorika uue hingamise sai, osutas selle tööriista teravik justnimelt Nõukogude Liidu poole.

Lisaks Euroopa konservatiivide tegevusele inimõiguste keele edendamisel ja sellele antikommunistliku tooni andmisel töötasid samal suunal ka USA diplomaadid ja vabauhendused. Näiteks keskendus USA mõttekoda Freedom House 1970-ndatel ja 1980-ndatel nimelt Nõukogude Liidu poliitiliste ja isikuvabaduste rikkumiste kataloogimisele ja inimõiguste keele kasutamisele külma sõja pidamiseks.⁵⁹ Mitmed rahvusvahelised humanitaarorganisatsioonid, näiteks Amnesty International, olid samuti võtnud inimõiguste kaitse oma lipukirjaks. Viimaks olid alternatiivsed utoopilised visioonid end ammendanud: dekolonisatsiooni kannustavad arusaamad panafrikanismist või panarabismist olid osutunud miraažiks ning inimnäoline sotsialism ei tundunud enam kuigivõrd apetiitsena pärast seda, kui Nõukogude Liit 1968. aastal surus maha Praha kevade. Revolutsioonid ei paistnud enam eduka viisina poliitiliste reformide saavutamiseks.

Selline rahvusvaheline olukord avas ukseid inimõiguste esiletõusmiseks (Samuel Moyni terminit kasutades) „viimase utopianana“, ent seda vormis, mis erines oluliselt 1948. aasta visioonidest. 1970-ndate inimõiguste raamistik oli ühelt poolt mõjukam ja tulemusterohkem kui teise maailmasõja järgne kompromisslahendus, ning teisalt kammitsetum ja tagasihoidlikum, jättes tähelepanuta majanduslikud ja sotsiaalsed õigused, mis olid sõjajärgse kokkuleppe vormistamisel olnud keskse tähtsusega nii Roosevelti administratsioonile kui ka Ladina-Ameerika aktivistidele, kelle abiga inimõigused üldse ÜRO alusdokumentidesse jõudsid.

1970-ndate inimõiguslaste arhetüüpseks kangelaseks sai dissident. Pole ilmselt juhus, et dissidentlus muutus Nõukogude Liidus jõulisemaks pärast 1968. aastat, kui igasugune lootus kommunistlike režiimide reformimisele oli Praha kevadega kustunud. Dissidendid rõhutasid, et nende võitlus on just moraalne ja mitte poliitiline, tugineb inimõigustele ja üldiselt

⁵⁸ Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 74–83.

⁵⁹ Bon Tempo, C. J. *Freedom House and Human Rights in the 1970s and 1980s. –The Human Rights Revolution*, lk 223–244.

kehtivatele normidele, mitte lihtsalt vastumeelsusele Ida-Euroopa kommunistlike parteide ühe või teise poliitika suhtes. Václav Haveli jaoks oli just inimlikkuse kadu see, mis tegi Ida-Euroopa režiimid talumatuks, Anatoli Jakobson rõhutas oma tegevuses nn moraalse võitluse dimensiooni, Juri Orlov kirjeldas liikumise alusena „kogu inimkonnale omast eetikataju“. Ka need dissidendid, näiteks Andrei Sahharov, kelle karjääri algus 1960-ndatel keskendus külma sõja pingete maandamisele ja sotsialismi reformimisele, jõudsid 1970-ndateks universaalse inimõiguste keeleni.⁶⁰

Uutmoodi võimsa inimõiguste keele esilekerkimisel oli oluline ühendav jõud katoliku kirik. Kristliku personalismi rollil inimõiguste keele edendamisel oleme juba peatunud. 1970-ndatel omandas kiriku roll aga uue, otseselt poliitilise dimensiooni, kuna tõi kokku Ida-Euroopa ja Ladina-Ameerika dissidentlikud liikumised. Ida-Euroopa inimõiguslasi sidus kirikuga asjaolu, et 1978. aastal ametisse astunud paavst Johannes Paulus II oli pärit Poolast, samas kui Ladina-Ameerika autoritaarsete režiimide vastu võitlejate jaoks oli katoliku kiriku toetus hädavajalik, arvestades, et Tšiili, Argentiina ja Brasiilia kohalikud katoliiklikud institutsioonid kippusid toetama pigem sealseid diktaatoreid.

Selliste rohujuureaktivistide ja suurte valitsusväliste organisatsioonide koostöö andis uue hingamise ka diplomaatilisele koostööle. See tipnes Helsingi lepete sõlmimisega 1975. aastal, millega külma sõja põhilised osapooled kinnitasid poliitiliste inimõiguste olulisust ning löid esmakordselt institutsioonid, mille ülesandeks sai nende järgimist seirata (neist tuntuim kannab tänapäeval nime Human Rights Watch).⁶¹ Helsingi järellainetuses kerkisid ka idablokis uued rühmitused, kes viitasid oma tegevuses just Helsingi lepetele: Tšehhoslovakkias Harta 77, Nõukogude Liidus Moskva Helsingi grupp ja terve hulk selle analooge teistes liiduvabariikides.⁶²

Kolmas oluline jõud minimalistliku, ent riikideülese inimõiguste keele esilekerkimisel olid valitsusvälised organisatsioonid (NGO-d), kes pettusid riikide ja rahvusvaheliste organisatsioonide potentsiaalis inimsusvastaste kuritegude ärahoidmisel ning üritasid luua omaenda võrgustikke, mille abil mitmes maailma osas kannatajaid abistada. Nendest on kõige tuntum ilmselt Amnesty International. Need organisatsioonid suhtusid skeptiliselt nii rahvusriikide võimesse inimõigusi kaitsta (kuna paljud neist tegelesid aktiivselt oma kodanike tapmise ja piinamisega) kui ka ÜRO jt organisatsioonide võimesse inimõigusi rikkuvaid riike korrale kutsuda (olid ju need riigid ise üldjuhul nende organisatsioonide täieõiguslikud liikmed). Selle asemel nõudsid nad, toetudes rahvusvahelise üldsuse survele ja tugevatele suhtekorralduskampaaniatele, riikidelt kõige hullemate üleastumiste lõpetamist või vähemalt tagakiusatute riigist väljalubamist.⁶³

Tõsi, nende minimalistlike visioonide kõrval oli ka ambitsioonikamaid ideid – näiteks samuti 1970-ndatel tekkinud uue rahvusvahelise majanduskorra idee, mis koondas arenguriike, kes väitsid, et nende puudujäägid põhiõiguste tagamisel on põhjustanud ebaõiglane ülemaailmne majandussüsteem, mis ei ole võimaldanud nende majandusel Läänega võrdsetel tingimustel areneda. Inimõigused seati siin argumendiks, millega põhjendati neokolonialistliku majandusmudeli lammutamist ja uut, võrdsematel alustel üles ehitamist. Ent 1970-ndate

⁶⁰ Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 134–141.

⁶¹ *Ibid.*, lk 148–155.

⁶² Nende tegevusest loe rohkem nt Nathans, B. *Soviet Rights-talk in the post-Stalin era* ja Donert, C. *Charter 77 and the Roma: Human Rights and Dissent in Socialist Czechoslovakia*. – *Human Rights in the Twentieth Century*, lk 166–212; Thomas, D. *The Helsinki Accords and Political Change in Eastern Europe*. – Risse, T., Ropp, S. C., Sikkink, K. *The Power of Human Rights: International Norms and Domestic Change*, lk 205–233.

⁶³ Burke, R. *The Internationalism of Human Rights*, lk 308–309.

majanduslikus ja ühiskondlikus kaoses ei arenenud need ideed kuigivõrd kaugele ja domineerima hakkas inimõiguste minimalistlik mudel.⁶⁴

Inimõiguste ajalugu 20. sajandil on olnud täis tõuse ja mõõnasid, keerdkäike ja tupikteid, samuti lahknevusi retoorika ja reaalsuse vahel. Inimõiguste mõistestik tõusis sõjajärgse maailmakorra keskmesse ja ÜRO alustekstidesse sellepärast, et see oli aktsepteeritav kompromiss suurvõimudele, kes nägid seda terminoloogiat piisavalt neutraalsena ja mittekohustavana. Aktivistide jaoks jällegi kujutas inimõiguste mõistestik võimalust kirjutada terve hulk radikaalseid reforme rahvusvahelistesse dokumentidesse, olgugi et ainult deklaratiivselt. Naiste õigused, majanduslikud ja sotsiaalsed õigused – need kõik kannustasid paljusid, kes 1940-ndatel inimõiguste nimel suurvõime lobistasid.

1950-ndad ja 1960-ndad aga avasid võitluse inimõiguste terminite sisustamise pärast, milles antikolonialistid üritasid näidata, et dekoloniseerimine peab olema igasuguste individuaalsete õiguste kaitse eeldus, Euroopa riigid aga kitsendasid inimõiguste sisu nii, et nende teravik oleks suunatud peamiselt Nõukogude Liidu ja Varssavi pakti riikidele ning vabastaks Euroopa impeeriumid vastutusest oma kolooniate ees. Alles revolutsiooniliste ideoloogiate läbikukkumine 1960-ndatel, dissidentlike liikumiste tõus 1970-ndatel ja valitsusväliste organisatsioonide skepsis riigivõimu suhtes suutsid tekitada konsensuse inimõiguste mõiste sisu suhtes. See sisu oli ühtaegu oma ambitsioonidelt oluliselt piiratum ja tegevusulatuselt palju jõulisem kui 1940-ndate kompromisslahendus. Külma sõja lõpuga aga lagunes ka see konsensus. Ameerika Ühendriikide selektiivsed humanitaarsed interventsioonid Balkanil ja Lähis-Idas ning rahvusvahelise kogukonna läbikukkumine Rwanda genotsiidile reageerimisel viisid kõigepealt uue, vastutus kaitsta doktriini tekkimiseni ning valmistasid sellega ette uue põlvkonna skeptikuid, kelle jaoks tähendasid inimõigused suuresti reaalsel poliitilisel retoorilisel relval, mille abil said nn humanitaarsed impeeriumid üle maailma oma huve edendada.⁶⁵ Ent kui rahvusvahelises poliitikas on inimõiguste mõiste pigem kriitikat saanud, siis samal ajal on aktivistid ja kodanikuühendused lesbide, geide, biseksuaalide ja transsooliste inimeste (LGBT) õiguste, põlisrahvaste õiguste, terviseõiguse ja hiljuti ka sotsiaalsete ja keskkonnaõiguste valdkonnas asunud tänavatel ja kohtutes inimõiguste sisu taas laiendama.

4. Inimõigused sõjatandril, kohtutes ja tänavatel

Külma sõja lõpus tundus, et inimõigustele ei ole rahvusvahelisel areenil enam ideoloogilisi konkurente.⁶⁶ Francis Fukuyama nimetas seda perioodi ajaloo lõpuks, kus maailm suubub rahulikult liberaaldemokraatlikku konsensusesse või vähemalt liigub selle poole.

Kui liberaalne turumajandus oli riigikord, millele 1990-ndatel erilisi alternatiive ei nähtud (isegi kui kaugeltki mitte kõik riigid ei olnud seda toona omaks võtnud), siis inimõigustest sai rahvusvahelisel areenil argument, mille retoorilist jõudu hakati aina meelsamini kasutama. Kui näiteks 1990.–1991. aastal Lahesõja ajal õigustas USA Iraagi ründamist teise riigi suveräänsuse rikkumisega (Iraak oli tunginud kallale Kuveidile) ja tegutses ÜRO egiidi all laiapõhjalise koalitsiooni juhina, siis 1998.–1999. aastal ründasid NATO väed Kosovot ilma ÜRO heakskiiduta ning see võeti ette nn humanitaarse interventsioonina, otseselt inimõiguste kaitsmise nimel piirkonnas, kus nähti genotsiidiohtu. Riikliku suveräänsuse kaitse oli

⁶⁴ Anghie, A. Inequality, Human Rights, and the New International Economic Order. – *Humanity: An International Journal of Human Rights, Humanitarianism, and Development* 2019/3, lk 429–442.

⁶⁵ Vastutus kaitsta doktriini kohta vt ka Piirimäe, E. Sovereignty, Self-Determination, and Human Rights from Walzer to the Responsibility to Protect. – *Global Responsibility to Protect* 2018/4, lk 393–414.

⁶⁶ Guilhot, N. *The Democracy Makers: Human Rights and the Politics of Global Order*. New York: Columbia University Press 2005. 1; Hoffmann, S.-L. *Human Rights and History. – Past and Present* 2016/1, lk 279–310.

asendunud inimõiguste kaitsmisega.⁶⁷ Nende kahe sündmuse vahele jäi Rwanda genotsiid 1994. aastal, kui USA kaalus sekkumist, ent lõpuks siiski ei sekkunud. Selle otsuse eest kritiseeriti rahvusvahelist avalikkust põhjalikult ning sealne läbikukkumine võib osaliselt seletada ka USA hilisemat aktiivsust inimõiguste nimel sõjakäikude sooritamisel.

2000. algul võttis USA rahvusvahelisel areenil oluliselt agressiivsema positsiooni. Harvardi ülikooli õppejõud ja diplomaat Samantha Power väitis oma mõjukas raamatus „Probleem põrgust“, et Ameerika Ühendriigid on järjepidevalt vältinud genotsiidi tunnustamist maailma eri osades ning peaks tegutsema aktiivsemalt massimõrvade ärahoidmisel. Ta kiitis Ühendriikide initsiatiivi Kosovo pommitamisel ning väitis, et riik oleks võinud Rwandas tegutseda ka ühepoolset, ilma ÜRO nõusoleku ja liitlasteta.⁶⁸ Seda õpetust võeti uuel sajandil hästi kuulda: USA tungis 2003. aastal Iraaki inimõiguste kaitse nimel ja paljude tuntud inimõiguslaste toetusel (neist kuulsaim oli ehk praegune Kesk-Euroopa Ülikooli rektor Michael Ignatieff). Power ise oli sõja vastu. Ka siin kasutati tuttavat retoorikat: inimsusvastased kuriteod kaaluvad üles riikide suveräänsuse, kaalul on teise maailmasõja taoliste õuduste kordumine (jättes mainimata teised ajaloolised interventsioonid, näiteks 19. sajandi koloniaalekspansioon või 20. sajandi külma sõja aegsed konfliktid) ning olukorra kriitilisus nõuab viivitamatut ja vajaduse korral ühepoolset tegutsemist.⁶⁹

Kui osale kriitikuteist tähendasid sellised humanitaarsed interventsioonid lihtsalt inimõiguste kattevarju all riikide reaals poliitiliste huvide teostamist, siis teiste jaoks oli tegemist põhimõttelisema katsega muuta klassikalist riikide suveräänsuse tähendust. 1990-ndatel ja 2000-ndatel üritasid mitmed filosoofid ja poliitikud nii akadeemias kui ka ÜRO-s suveräänsust ümber mõtestada ja lepitada seda mõistet rahvusvahelise kogukonna vajadusega teatud erandlikel juhtudel inimõiguste kaitseks teiste riikide territooriumil sekkuda. See mõttevool sai tuntuks kui vastutus kaitsta (*responsibility to protect*) doktriin. Üheks niisuguseks katseks oli näiteks Kanada valitsuse kokku kutsutud rahvusvahelise interventsiooni ja riigi suveräänsuse komisjon (International Commission on Intervention and State Sovereignty, ICISS), mis õigustas oma deklaratsioonis piiratud sõjalisi sekkumisi (vajaduse korral ka ilma ÜRO Julgeolekunõukogu loata). Komisjon põhjendas oma hinnangut väitega, et tegelikult eksisteeris juba riikide ülene konsensus, mis lubas riikide suveräänsusse sekkuda, kui tegemist on riigiga, mis ei suuda tagada oma elanike elu ja tervist, ning et rahvusvaheliste suhete seisukohalt tuli lugeda suveräänseks ühtaegu nii riigid kui ka nende kodanikud, kelle inimõigusi pidi rahvusvaheline kogukond kaitsma.⁷⁰

Seesugust inimõiguste sõjakat tõlgendamist võimaldas mitu asjaolu. Esiteks oli Ameerika Ühendriikidest saanud külma sõja lõpuga vaieldamatult maailma ainuke suurvõim ning paljud mõtlejad ja ka poliitikud uskusid, et USA võib sekkuda kõikjal maailmas võrdlemisi väikese hinnaga üsna suurel määral: Ameerika Ühendriikide kaotused Lahesõjas ja Kosovos olid minimaalsed; nii Iraagis kui ka Kosovos hukkunud tsiviilisikute arv olid hirmuäratav, ent seda loeti aktsepteeritavaks nn kaasnevaks kahjuks (*collateral damage*).⁷¹ Külma sõja ajal USA-s loodud mõttekojad, nagu Riiklik Demokraatia Sihtasutus (The National Endowment for Democracy), olid juba pikalt õigustanud antikommunistlikku võitlust inimõiguste nimel kui vastuvõetavat põhjust sõjalisteks avantüürideks ning loonud muljet avaldava liberaalsete ja neokonservatiivsete intellektuaalide võrgustiku, kes USA sõjalist ülemvõimu inimõiguste

⁶⁷ Hoffmann, S.-L. Human Rights and History, lk 291–293.

⁶⁸ Power, S. A Problem from Hell: America in the Age of Genocide. New York: Basic Books 2002.

⁶⁹ Hoffmann, S.-L. Human Rights and History, lk 294–296.

⁷⁰ Piirimäe, E. Sovereignty, Self-Determination, and Human Rights, lk 410–412.

⁷¹ Wertheim, S. A solution from hell: the United States and the rise of humanitarian interventionism, 1991–2003.– Journal of Genocide Research 2010/3-4, lk 149–172.

keeles müia oskasid.⁷² Ka Jürgen Habermas ja Václav Havel kujutasid Kosovo sõda „moraalse sõjana“, mida ei peetud mitte rahvuslike huvide, vaid inimõiguste nimel.

Inimõiguste rolli suurenemisele rahvusvahelises poliitikas aitas kaasa selle mõistestiku levimine kohtutes ja mittetulundussektoris. Üheks selliseks võimestavaks institutsiooniks sai Rahvusvaheline Kriminaalkohus (International Criminal Court). 1990-ndatel lõi ÜRO mitu sõjatribunali, mille ülesandeks oli rahvusvahelise kogukonna eestkostel uurida ja mõista kohut konfliktikolletes toime pandud inimsusvastaste kuritegude üle. Luues need tribunaliid konfliktide ajal ning ÜRO Julgeolekunõukogu toetusel, lootsid ÜRO diplomaadid vältida aastatel 1945–1949 toimunud Nürnbergi protsessi vigu, kus oli vägagi lihtne tembeldada kohtuprotsessi lihtsalt teise maailmasõja võitjate tahte kehtestamiseks kaotajate üle.

Esimene, 1992. aastal loodud sõjakuritegude komisjon sai ülesandeks uurida Jugoslaavia sõdades toime pandud jõledusi. Komisjoni raporti põhjal asutas ÜRO 1993. aastal Jugoslaavia Rahvusvahelise Kriminaaltribunali. Sellele järgnesid omakorda Rwanda tribunal, Sierra Leone erikohus, Kambodža tribunal ning lõpuks 2002. aastal asutatud Rahvusvaheline Kriminaalkohus, millel oli õigus mõista kohut genotsiidi, inimsusvastaste kuritegude, sõjakuritegude ja agressiooni asjus. Ka Rahvusvahelise Kriminaalkohtu ulatus on olnud piiratud – kohtu tegevust reguleeriva Rooma statuudiga ei ole kunagi ühinenud Ameerika Ühendriigid –, ent sõjatribunalide ja Rahvusvahelise Kriminaalkohtu kohtuprotsessid on aidanud kaasa inimõiguste mõistestiku edendamisele ning tekitanud institutsioone, mille ümber valitsused ja valitsusvälised organisatsioonid on saanud mobiliseeruda.⁷³

Sama võib öelda ka Euroopa Inimõiguste Kohtu kohta, millest ei oodatud tema loomise ajal 1959. aastal midagi epohhi loovat, ent mis on just pärast külma sõja lõppu osutunud oluliseks inimõiguste edendamise kohaks. Kohtu sünni oli algusest peale valuline. Prantsusmaa ei ühinenud 30 aasta jooksul Euroopa inimõiguste konventsiooniga, kuna sealne Inimõiguste Liiga pidas konventsiooni liiga konservatiivseks ja omaenda õiguste kaitse traditsiooni tõhusamaks ja sisutihedamaks.⁷⁴ Kohtu loomise ajal peegeldas kohtu struktuur Euroopa riikide skepsist rahvusriigiüleste institutsioonide suhtes. Näiteks ei tohtinud kohtu esialgse ülesehituse kohaselt inividid otse kohtusse pöörduda, vaid kohtuni jõudsid vaid kaasused, mille Euroopa Inimõiguste Komisjon oli välja valinud. Kohus ei töötanud pidevalt, vaid Euroopa riikide kohtunikud kutsuti kokku vastavalt vajadusele, ning kohtul polnud õigust kuulutada õigustühiseks riigisiseseid seadusi, vaid võis lihtsalt deklareerida, et üks või teine riik oli oma kohustusi rikkunud.⁷⁵

Sestap pole ka ime, et kohtu tegevus jäi esimestel aastakümnetel tagasihoidlikuks. Esimese 14 aasta jooksul langetas kohus vaid 17 otsust ning enne 1980-ndaid jõudis kohtuni umbes 800 kaasust aastas. 1980-ndatel tõusis kohtuni jõudvate kaasuste hulk keskmiselt 3000-ni ning kui 1990-ndatel tehti kohtust püsiinstitutsioon ning inivididel lubati pöörduda otse kohtusse, suurenes kaasuste hulk hüppeliselt, ulatudes kümnete tuhandeteni aastas.⁷⁶

Samamoodi nagu Rahvusvahelisele Kriminaalkohtule on ka Euroopa Inimõiguste Kohtule ette heidetud hambutust: paljud riigid – eriti Venemaa ja Türgi – eiravad regulaarselt kohtu

⁷² Guilhot, N. *The Democracy Makers*, lk 69–100.

⁷³ Scheffer, D. *All the Missing Souls: A Personal History of the War Crimes Tribunals*. Princeton: Princeton University Press 2013.

⁷⁴ Moyn, S. *The Last Utopia*, lk 80.

⁷⁵ Bates, E. *The Birth of the European Convention on Human Rights*. – Cristoffersen, J., Madsen, M. R. *The European Court of Human Rights Between Law and Politics*. New York: Oxford University Press 2011, lk 37–39.

⁷⁶ Greer, S. *The European Convention on Human Rights: Achievements, Problems, and Prospects*, lk 34–38.

ettekirjutusi ning vaid osa riike analüüsib oma riigisisest seadusandlust Euroopa konventsiooni seisukohalt. Just nagu Rahvusvahelise Kriminaalkohtu puhul on ka Euroopa Inimõiguste Kohus loonud väljundi inimõiguste mõistestiku levikuks, rahvusvahelise platvormi, mille abil õigusrikkumistele tähelepanu juhtida, ning eesmärgi, mille ümber riigisiselised ja rahvusvahelised kodanikuühendused koonduda saavad. Euroopa Inimõiguste Kohtu praktikale viitavad nii riigisiselised konstitutsioonikohtud kui ka ÜRO konventsioone jälgivad komiteed ja teised rahvusvahelised organisatsioonid, nagu näiteks Inter-Ameerika Inimõiguste Kohus (Inter-American Court of Human Rights).

Kodanikuühendused üle kogu maailma koondusid 1990-ndatel inimõiguste diskursuse ümber. Tegemist oli üle maailma populaarsust koguva terminiga, mille kasutamine võimaldas riigisisestel liikumistel tõmmata endale rahvusvahelist tähelepanu ja saada ühtlasi osa suurte organisatsioonide ressurssidest. Näiteks kindral Augusto Pinochet' diktatuuri ajal kasutasid Tšiili naisaktivistid eksiilis olevate kamraadide abi, et luua uusi võrgustikke ja uusi kontakte teistes riikides. Tšiili näitlejanna Coca Rudolphy, kes riigipöörde järel vahistati ja keda piinati, pääses Amnesty Internationali abiga Suurbritanniasse, kus ta ühines teiste eksiilis elavate tšiillannadega ja aitas teha teavitustööd ja solidaarsuskampaaniaid. See võis tähendada annetuste kogumist Lääne-Berliinis, diplomaatilist lobitööd või eksiilkogukondades ajakirjade väljaandmist. Uurijad on põhjalikult dokumenteerinud, kuidas sellised ettevõtmised Pinochet' režiimi elu keeruliseks muutsid ning viisid veel teistegi vangide vabastamise ja režiimi haarde mõningase lõdvenemiseni.⁷⁷

Aktivistid on teinud palju tööd ka inimõigustega seotud ambitsioonide laiendamisel. Viimastel aastakümnetel on inimõiguste kaudu vaadeldud näiteks LGBT õigusi, terviseõigusi ja kliimamuutusi. Nagu teised liikumised hakkasid ka LGBT-liikumise aktivistid 1970-ndatel sõnastama kogetud diskrimineerimist aina rohkem inimõiguste keeles ning nõudma tärkavatelt järelevalveorganisatsioonidelt – ÜRO-lt, Amnesty Internationalilt, Human Rights Watchilt ja Euroopa Inimõiguste Kohtult – oma kogukonna õiguste kaitsmist. Märgiliseks osutus siin Euroopa Kohtu 1981. aasta otsus, mis kohustas Suurbritanniat dekrimineerima meestevahelise seksi, mis oli selle ajani olnud Põhja-Iirimaa ebaseaduslik. Sarnased otsused langetati hiljem ka Iirimaa ja Küprose kohta. Järgnevatel aastatel hakkas üha rohkem inimõigustega tegelevaid organisatsioone LGBT õigusi välja tooma oma eestkostevaladena.⁷⁸ Loomulikult ei jäänud neil aktivistidel märkamata HIV-i/AIDS-i-kriis, millest sai LGBT-kogukonda ja globaalset tervishoidu defineeriv probleem 1980-ndatel ja 1990-ndatel. Just sel ajal hakkasid sellised ettevõtlikud organisaatorid nagu Jonathan Mann ja Paul Farmer pöörama tähelepanu ka tervishoiule kui inimõigusele. Need inimõiguslased on aastaid rõhutanud, et terviseiga seotud ebavõrdsuse leevendamine peab tähendama laiemalt globaalse poliitilise ja majandusliku ebavõrdsusega tegelemist.

Ka Covid-19 pandeemia ajal on globaalse tervise eestkõnelejad kasutanud laiemat inimõiguste retoorikat, juhtides tähelepanu, kuidas koloniaalajast pärit poliitiline ja majanduslik ebavõrdsus on viinud rahvusvahelise üldsuse terviseküsimumes nihilismini. Sellega nenditakse, et globaalse lõuna riikide jaoks ei ole võimalik midagi rohkemat ära teha ning sestap peavad maailma marginaliseeritumad kogukonnad pandeemia all ebaproportsionaalselt palju kannatama. Nende kriitikute arusaama järgi peaksid transformatiivsed inimõigused võtma ette just need struktuursed ja ideoloogilised tegurid, mis

⁷⁷ Pieper Mooney, J. E. How Women Became Human. – Quartaet, J., Wildenthal, L. The Routledge History of Human Rights. London: Routledge 2020, lk 360–364.

⁷⁸ Belmonte, L. The International LGBT Rights Movement. The Routledge History of Human Rights, lk 456–459.

seesugust nihilistlikku mõtteviisi toetavad.⁷⁹ Ometi on globaalseid tervishoiuprogramme siiani juhtinud heategevuslik, mitte struktureid muutusi taotlev loogika ning nende vedajate hulgas on tavaliselt suurfirmadega seotud heategevusorganisatsioonid, nagu Bill ja Melinda Gatesi fond, kellele üksikisiku õigustele keskenduv inimõiguste diskursus kahtlemata sobib.⁸⁰

Terviseõiguslased ei ole ainsad, kes on juhtinud tähelepanu inimõiguste seotusele majandusliku ebavõrdsuse ja globaalse õigluse probleemidega. ÜRO inimõiguste osakonna juht Theo van Boven nentis juba 1980. aastal, et „kui me ei suuda ületada kuristikku majanduse ja inimõiguste valla vahel, siis on oht, et jõuame ühelt poolt sellisesse rahvusvahelisse majanduskorda, mis ignoreerib kõikide meie püüdluste põhieesmärki, milleks on inimkonna igakülgne areng, ja teisalt jõuame sellise lähenemiseni inimõigustele, mis ignoreerib sügavamaid, struktureid ebaõigluse põhjuseid“.⁸¹ Teised on jällegi välja toonud, et miski inimõiguste raamistikus ei kohusta tegelema otseselt ebavõrdsusega, selle maandamine saab olla vaid vahend põhiõiguste kaitse saavutamisel, milleks võib olla muid viise. Sellepärast on nii mõnigi kriitiline uurija leidnud, et inimõiguste raamistik ei võimalda kuigivõrd hästi vastustada 1970-ndate järel domineerinud neoliberaalset maailmakorda, mille põhilised puudujäägid puudutavad just majanduslikke ja sotsiaalseid aspekte, poliitilise võimu kaaperdamist ülirikka eliidi poolt jms.⁸² Inimõiguslased tänavatel, kohtutes ja institutsioonides üritavad jällegi tõestada vastupidist.

Kokkuvõte

Kui meile tundub, et inimõigustel on mitu nägu, siis sellepärast, et inimõigustel on mitu ajalugu. See mõiste on tähendanud eri aegadel inimeste jaoks radikaalselt erinevaid asju.

18. sajandi revolutsionääride jaoks olid inimõigused – täpsemalt inimeste ja kodanike õigused – ainus legitiimne mehhanism, mille kaudu oli võimalik koondada riiklikku suveräänsust ja millele Ameerika Ühendriigid ja Prantsusmaa ehitasid oma vabariigid. Paljude 20. sajandi lõpu aktivistide jaoks, kes nägid õudusi Jugoslaavias, Rwandas, Sierra Leones ja Kambodžas, olid inimõigused ainsad, mille nimel võis riiklikku suveräänsust ületada. 19. sajandil ei kõneldud inimõigustest peaaegu üldse, rahvusvahelise korra aluseks olid impeeriumide huvid ning parimal juhul selgelt hierarhiline ja rassipõhine *tsivilisatsiooni* mõiste.

Ideoloogiliselt oli 1940-ndate arusaam inimõigustest, mida kujundasid oma abikaasa neljast vabadusest inspiratsiooni saanud Eleanor Roosevelt ning Ladina-Ameerika juristid ja naisõiguslased, laiapõhjaline, sisaldades nii poliitilisi ja isiklikke vabadusi kui ka majanduslikke ja sotsiaalseid õigusi. Tegelikuses piiras seda ambitsioonikat arusaama suurriikide vastuseis tugevatele rahvusvahelistele institutsioonidele.

Sajandi lõpus oli probleem vastupidine: inimõigustega oli seotud rohkem organisatsioone kui kunagi varem, rääkimata Ameerika Ühendriikide valmisolekust korraldada õiguste kaitse nimel humanitaarseid interventsioone, ent õiguste ambitsioon oli nende sünnihetkega võrreldes kahanenud, piirdudes poliitiliste ja isikuvabadustega ning sedagi kohtades, kus sekkumine oli poliitiliselt vastuvõetav. Nende kahe hetke vahele jäi mitu aastakümnet, kus

⁷⁹ Farmer, P., Yamin, A. E. Against Nihilism: Transformative Human Rights Praxis for the Future of Global Health. – OpenGlobalRights, 7. juuni 2021. – <https://www.openglobalrights.org/against-nihilism-transformative-human-rights-praxis-for-the-future-of-global-health/?lang=English&s=03> (08.11.2021).

⁸⁰ Moyn, S. Not Enough: Human Rights in an Unequal World. Cambridge: Harvard University Press 2018, lk 197–198.

⁸¹ Moyn, S. Not Enough: Human Rights in an Unequal World, lk 208.

⁸² Moyn, S. Not Enough: Human Rights in an Unequal World, lk 212–220.

antikolonialistid, kristlikud demokraadid, dissidendid, USA mõttekodade intellektuaalid, Euroopa kohtute juristid ja paljud teised üritasid nügida inimõiguste mõistet endale sobivas suunas.

Ajaloolises perspektiivis on keeruline näha inimõigusi selgelt piiritletud nähtusena, millele oleks omane mingit laadi evolutsiooniline areng. Pigem tuleks neid, nagu teisigi alustekste, näha poliitilise võitluse tandrina, kus eri huvigrupid püüavad kehtestada neile sobivaid tõlgendusi. Kes selles protsessis edukaks osutub, sõltub paljudest teguritest: mõistagi alustekstidest endast, aga ka geopoliitikast, institutsionaalsest võimust, oskusest oma eesmärgi reklaamida ja nende ümber koalitsioone ehitada ning mõneti alati lihtsalt ajalooosihiast, sündmustest, mis omandavad ootamatult tähenduse inimõiguste ajaloo jaoks, olgu selleks siis Praha kevade mahasurumine Tšehhoslovakkias või genotsiid Rwandas. Inimõiguste ajaloo mõistmiseks on vaja lisaks tekstile tutvuda ka kontekstiga. Seda tuleks silmas pidada ka tulevikus.

Inimõiguste mõistestik on praegu enneolematult populaarne ning ühtlasi ka pretsedenditult tugeva kriitika all. Ka inimõigusi kirglikult kaitsvad aktivistid on eravestlustes tunnistanud, et nad on lootust kaotamas ja et nad ei näe tulevikus mingit positiivset arengut.⁸³ Teised (nagu Michael Ignatieff) jällegi kritiseerivad inimõigusi üliambitsioonikuse pärast ning leiavad, et mõistlikum oleks kasutada seda diskursust hoidmaks ära tõesti ainult neid õudusi, mille ebainimlikkuses terve maailm suudab kokku leppida.⁸⁴

Inimõigusi kaitsvaid institutsioone on palju, neid kõiki on ka kritiseeritud ebaefektiivsuse ja jõuetuse pärast. Ajalooline perspektiiv aitab meil mõista, millised tegurid on meid sellesse olukorda toonud, kuidas inimõiguste mõistestiku levik ja neid kaitsvate institutsioonide nõrkus on olnud omavahel seotud protsessid ning kuidas reaals poliitilistest jõujoontest hoolimata on aktivistidel õnnestunud see diskursus enda kasuks tööle panna. Ent ajalooline perspektiiv aitab meil ka paremini näha inimõiguste diskursuse piire, mõista, mida nende ideede ja institutsioonidega on võimalik saavutada ja mida mitte, ning lõpuks otsustada, millal on inimõiguste terminile toetumine mõistlik ja millal on nende eesmärkide saavutamiseks parem need mõistena hoopis kõrvale heita.

⁸³ Sikkink, K. Evidence for Hope, lk 3, 5.

⁸⁴ Ignatieff, M. The Ordinary Virtues: Moral Order in a Divided World. Cambridge: Harvard University Press 2017.